

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Əliyeva Xəyalə Yunus qızı

BAKİ - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İstisadiyyat

İxtisaslaşma: “Makroiqtisadi siyasət”

Qrup: 62

Magistrant
Əliyeva Xəyalə Yunus qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Afaq Hüseyn Cəmaləddin

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., dos. Suqra Hübətova İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ - 2020

Elmi and

Mən, Əliyeva Xəyalə Yunus qızı and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Dünyada gedən qloballaşma prosesi ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin daha da sıxlaşmasını və təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Dünya bazarının əmtəə və xidmətlərinə olan tələb, milli iqtisadiyyatın daxili bazarının müdafiəsi, məhsuldar qüvvələrin və kapitalın mobilliyi, milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmini üçün xarici iqtisadi əlaqələrin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasına səbəb olur. Müasir dövrdə Azərbaycan beynəlxalq mürəkkəb sistemdən maksimum istifadə etməyə cəhd edir, xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarını tətbiq edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi alətlərinin rolu və istifadə imkanları araşdırılır, dövrün tələblərinə cavab vermək üçün mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir və bu səbəbdən aktuallıq kəsb edir.

İşin məqsədi: Respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılması mexanizmləri ilə bağlı mövcud vəziyyətin öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi yollarının aşkar edilməsi, milli-iqtisadi mənafeələr baxımından konkret təklif və tövsiyələrin hazırlanması tədqiqat işinin əsas məqsədidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin ərsəyə gəlməsində müəyyən tədqiqat metodlarından–müşahidə, axtarış, təhlil, analogiya, sintez metodlarından istifadə olunur.

Tədqiqatın informasiya bazası: müxtəlif yerli və xarici alimlərin əsərləri, beynəlxalq kontrans materialları, Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin və digər müvafiq nazirliklərin, dövlət orqanlarının hesabat və məlumatları, beynəlxalq təşkilatların bəyanatları, müəllifin canlı müşahidəsi, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları və hesabatları, kütləvi informasiya vasitələrindəki və internet resurslarında olan materiallar.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat zamanı zəruri statistik və informasiya xarakterli materiallar əldə edilmişdir. Tədqiqatın aparılması üçün açıq məlumatlardan informasiya kimi istifadə etmək baxımından məhdudiyyətlər olmamışdır və bizim tərəfimizdən istifadə üçün açıq olan məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq prioritetliyinin Azərbaycan realıqları çərçivəsində təhlil edilmiş, xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşması üçün dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin artırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dövlət tənzimlənməsi, İqtisadi nəzəriyyə, fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: dövlət, xarici, iqtisadiyyat, əlaqələr, strateji.

STAE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the topic: The process of globalization in the world ensures the further hardening of the relations between the countries and the whole history. The needs of the world market for commodities and other universities, the protection of the development market of the national economy, the development of productive forces and capital, and foreign economic characteristics for national and economic development relations lead to unchanging conditions. In modern times, Azerbaijan's international system of experience is not used to the maximum, and forms of development of foreign economic relations are applied. The role and tools of government regulation of foreign economic entities are combined, the required response is regularly prepared and relevance is cut.

Purpose of the work: The main purpose of the research is to study the current situation with the mechanisms of formation of foreign economic relations of the Republic and to identify ways to improve it, to prepare concrete proposals and recommendations in terms of national economic interests.

Research methods used: Certain research methods - observation, search, analysis, analogy, synthesis methods are used in the development of the dissertation.

Research database: Works of various local and foreign scientists, international contrast materials, reports and information of the Customs Committee of the Republic of Azerbaijan and other relevant ministries, government agencies, statements of international organizations, live observation of the author, information and reports of the Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, mass media materials in the media and Internet resources.

Limitations of the research: Necessary statistical and informational materials were obtained during the research. There were no restrictions on the use of open data as information for research, and we used data that was open for use by us.

Scientific novelty and practical results of the research: the priority of state regulation mechanisms depending on objective and subjective factors was analyzed within the realities of Azerbaijan, proposals were made to increase the effectiveness of state regulation for the realization of foreign economic relations.

Areas where the results can be used: State regulation, Economic theory, can be used in teaching subjects.

Keywords: *state, foreign, economy, relations, strategic.*

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	4
I FƏSİL	DÖVLƏTİN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ XARİCİ İQTİSADI SİYASƏT STRATEGİYASININ FORMALAŞDIRILMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	8
1.1.	Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin mahiyyəti və ona təsir edən amillər.....	8
1.2.	Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimləməsinə dair elmi-nəzəri yanaşmalar.....	15
II FƏSİL	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN VƏ DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASININ TƏHLİLİ	21
2.1.	Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....	21
2.2.	Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin təmin edilməsinin hüquqi əsasları	32
III FƏSİL	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	37
3.1.	Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasət strategiyasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmini prioritet kimi.....	37
3.2.	Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	47
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	58
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	63
	Cədvəllərin siyahısı.....	66
	Şəkillərin siyahısı.....	66
	Qrafiklərin siyahısı.....	66
	Əlavələr.....	67

GİRİŞ

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı: Dünyada baş verən qloballaşma prosesi dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin daha çox sıxlaşması və inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Dünya bazarının mal və xidmətlərinə olan tələbat, milli iqtisadiyyatda daxili bazarın müdafiə edilməsi, məhsuldar qüvvələr və kapital mobilliyi, milli-iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsasən xarici iqtisadi münasibətlərin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasına səbəbiyyət verir. Xarici iqtisadi münasibətlərin idarəedilmə mexanizmi və təşkilinin əhəmiyyətliliyi əlaqələrin təsnifatından xeyli asılıdır. Eyni zamanda həmin əlaqələr xarici iqtisadi siyasətidə ayrı-ayrı tənzimləyicilərin, yəni ölkənin marağını qoruyan, vahid, əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi, institusional sistemin inkişafı üçün yönəldilmiş alətlərin təsiri ilə dəyişir və gerçəkləşdirilir. Dövlət qurulduğu gündən xarici iqtisadi əlaqələrin qurur, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlara üzv olur və integrasiya proseslərinin iştirakçısına çevrilməkdədir. Həmin əlaqələr siyasi, həmçinin iqtisadi mahiyyətə sahibdir.

Dövlətin xarici iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsinə ticarət əlaqələri təşkil etməkdədir ki, bu işə idxal - ixrac fəaliyyəti olaraq mövcuddur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi qazandıqdan sonra, onun bütün dövlətlərlə xarici - iqtisadi, ticarət münasibətləri daha çox genişlənmişdir. Odur ki, dövlətin xarici ticarət dövriyyəsi 1991-ci il idxal üzrə 4 milyard dollar, ixrac üzrə 2.1 milyard dollar olubdursa, 2018-cı il müvafiq olaraq 11,4 milyard dollar və 19,4 milyard dollar təşkil edə bilmişdir. Böyük iqtisadi potensiala sahib olan ölkəmiz dünya dövlətləri, Avropa İttifaqının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, Asiya-Sakit Okean İqtisad Əməkdaşlıq Təşkilatının, Avropa Azad Ticarət Birliyinin və s. tərəfindən idxal-ixrac əməliyyatları gerçəkləşdirir. Son zamanlar ticarətin həcmi gözə çarpacaq şəkildə genişlənmiş və Rusiyanın, Türkiyənin, Ukraynanın, Böyük Britaniyanın, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, İranın, Almaniyanın, Qazaxıstanın, Türkmənistanın, ABŞ-ın, Hollandiyanın, İsveçin, Polşanın, Belçikanın, Gürcüstanın, Moldovanın və s. ölkəmiz ilə xarici ticarət əlaqələri üzrə ciddi dəyişikliklər yaranmışdır.

İndiki dövrdə ölkəmiz beynəlxalq mürəkkəb sistemdən yüksək səviyyədə istifadə etmək üçün səy göstərir, xarici iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı formalarını tətbiq etməkdədir. Xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənmə alətlərinin rolu ilə istifadə imkanları öyrənilir və dövrün tələbinə cavab vermək məqsədilə mütəmadi şəkildə təkmilləşdirilir. Buna görə də “Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi”nin mövzusu aktualdır.

Problemin qoyuluş və öyrənilməsi səviyyəsi: Müxtəlif dövlətlərin xarici iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin açıqlanması hər zaman alimlərin, praktiklərin əsərlərində olmaqdadır. Bu sahədə dünya üzrə məşhur iqtisadçı alimlərdən A.Smit, D.Rikardon, E.Xerşer, B.Olin, T.Rıbçinski, V.Leontyev, M.Porter və başqalarının xidmətləri böyükdür. Rusiyalı alimlərdən V.P.Obolenskiy, E.F. Prokuşevin, A.N. Spartakın, A.I. Balabanovun, B. M. Smitienkonun, V. V. Kulikovun və s.-lərinin tərəfindən bu problemlərə həsr edilmiş dəyərli tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Yerli alimlərimizdən A.A.Nadirovu, Z.Ə.Səmədzadəni, Ş.H.Hacıyevi, Ə.İ.Bayramovu, R.T.Həsənovu, I.N.Alıyevi, Ə.X.Nuriyevi, N.İmanovu, M.Q.Meybullayevi, I.A.Kərimlini, S.I.Səfərovu, A.Ş.Şəkəraliyevi, N.M.Məmmədovu, M.İ.Bərxudarovu və başqalarını qeyd etmək olar. Tədqiqatçıların hər biri xarici iqtisadi əlaqə problemlərinin ayrı-ayrı aspektlərini araşdıraraq diqqət cəlb edən nəticələri əldə etmişlər. Ancaq məhz xarici iqtisadi münasibətlərin müsir informasiya və bilik iqtisadiyyatı, postindustrial inkişaf tipində gerçəkləşmə və tənzimlənmə mexanizmi və vasitələrinə məxsus ayrıca tədqiqatlar az aparılıbdır. Belə ki, müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi məqsədi, vasitələri məsələlərinin tədqiq edilməsi əsas vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri: Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılma mexanizmləri ilə əlaqəli mövcud durumun öyrənilməsi və onun inkişaf etdirilməsi yollarının aşkar olunması, milli-iqtisadi mənafeələr yönümündən konkret təkliflər və tövsiyyələrin hazırlanması dissertasiya işinin başlıca məqsədidir.

Tədqiqat işində aşağıda göstərilən vəzifələr qarşıya qoyulubdur:

- Xarici iqtisadi münasibətlərin inkişaf qanunauyğunun nəzəri-metodoloji təhlilinin gerçəkləşdirilməsi;

- Dövlətin xarici iqtisadi münasibətlərinin spesifikasiyasının açıqlanma və əsas yönlərinin göstərilməsi;

- Hazırki şəraitində ölkəmizin xarici iqtisadi münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinin təhlil edilməsi və tətbiq olunan normativ-hüquqi bazanın öyrənilməsi.

Tədqiqat işinin obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı, onun dünyanın iqtisadiyyatı ilə əlaqəsi, əhəmiyyətli inkişaf problemləri, cari və perspektiv tənzimləməsi tədbirləri, xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimləməsi mexanizminin formalaşması şərtləri, faktorları, tətbiqindən əmələ gələn səmərə və onların inkişaf etdirilməsi istiqamətləri təşkil etməkdədir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat apararkən tanınmış yerli, həmçinin xarici iqtisadçı alimlərdən hər birinin elmi müddəaları, ayrı-ayrı elmi konsepsiyalar, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamları, Respublikanın Nazirlər Kabinetinin uyğun qərarları və qətnamələri, normativ-hüquqi aktlar, dövlət proqramları təşkil etməkdədir. Dissertasiyanın ərsəyə gəlməsi zamanı bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə ediləcəkdir ki, bunlara -müşahidəni, axtarışı, təhlili, analogiyanı, sintez metodlarını göstərmək olar. Eyni zamanda şifahi sorğu, anket, həmçinin başqa vasitələr də istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Tədqiqat işimizdə ayrı-ayrı yerli və xarici alimlərin əsərləri, beynəlxalq kontrans materialları, Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi və başqa müvafiq nazirliklərin, hökumət orqanlarının hesabatları və informasiyaları, beynəlxalq təşkilatlar bəyanatları, müəllifin canlıca müşahidəsi, Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatları, həmçinin hesabatlarından, kütləvi informasiya vasitələrindəki, internet resurslarındakı materialların istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Tədqiqat işinin məhdudiyyətləri: Tədqiqat apararkən önəmli statistik və informasiya xarakteri olan materiallar əldə olunmuşdur. Tədqiqat işinin aparılması

məqsədilə açıq məlumatlardan informasiya olaraq istifadə etmək nöqteyi-nəzərdən məhdudiyyətlər olmamış və bizim tərəfimizdən istifadəsi üçün açıq olan məlumatlar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

- xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üzrə indiyə kimi mövcud olan nəzəri-metodoloji konsepsiyalara istinad etməklə hazırkı vəziyyətində xarici iqtisadi əlaqələr tənzimlənməsi qanunauyğunluqları açıqlanıb, bu sahə üzrə dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin tədqiq edilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- xarici iqtisadi münasibətlərin milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün təsiri amilləri təhlil olunmuş və dövlət tənzimlənməsinin gerçəkləşməsində istifadə oluna biləcək vasitələr təklif olunmuşdur;

- milli iqtisadiyyatın formalaşma və inkişafında gerçəkləşdirilən xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- son illərdə xarici iqtisadi əlaqələrin durumu təhlil olunaraq onun perspektiv meylləri verilibdir;

- xarici iqtisadi əlaqələrin gerçəkləşməsi üçün dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması yönündə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin elmi-praktik əhəmiyyətləri: Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətləri xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinə dair ayrı-ayrı iqtisadçıların baxışları ümumiləşdirilməklə müqayisəli nəzəri-metodoloji təhlilin həyata keçirilməsindən, dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin obyektiv, həmçinin subyektiv amillərdən asılı şəkildə prioritetliyinin Azərbaycan həqiqətləri çərçivəsində təhlil olunmasından, prioritetlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticə və xarici iqtisadi əlaqələrdə dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqəli irəli sürülmüş təkliflər və tövsiyyələr ölkəmizdə bu sahə üzrə mövcud olan məsələlərin həll edilməsində, iqtisadiyyat sahəsinin sosial-iqtisadi inkişafı və idarə olunmasında, həmçinin bütün iqtisadiyyat yönümlü ixtisaslar üzrə tədris zamanı istifadə oluna bilər. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

- xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üzrə indiyə kimi mövcud olan nəzəri-

metodoloji konsepsiyalara istinad etməklə hazırki vəziyyətində xarici iqtisadi əlaqələr tənzimlənmə qanunauyğunluqları açıqlanıb, bu sahə üzrə dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin tədqiq edilməsi zəruriliyi əsaslandırılıb;

- xarici iqtisadi münasibətlərin milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün təsiri faktorları təhlil olunmuş və dövlət tənzimlənməsinin gerçəkləşməsində istifadə oluna biləcək vasitələr təklif olunmuşdur;

- milli iqtisadiyyatın formalaşma və inkişafında gerçəkləşdirilən xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- son dövrlər xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətləri təhlil olunaraq onun perspektiv meylləri verilibdir;

- xarici iqtisadi əlaqələrin gerçəkləşməsi üçün dövlət tənzimlənməsi səmərəliliyinin artırılması yönündə təkliflər irəli sürülüb.

Tədqiqat işinin nəticəsi və irəli sürülmüş tövsiyələr xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqli ölkəmizdə bu sahə üzrə mövcud olan məsələlərin həll edilməsində, Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsində, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və elmi-tədqiqat sahələrində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. DÖVLƏTİN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ XARİCİ İQTİSADI SİYASƏT STRATEGİYASININ FORMALAŞDIRILMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1.Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin mahiyyəti və ona təsir edən amillər

Xarici-iqtisadi əlaqələr dediyimiz zaman beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə əsaslanan ölkələrin bir-birləri ilə qarşılıqlı ticari-iqtisadi, istehsal, həmçinin elmi-texniki əlaqələrinin formalaşması üçün yönəlmiş fəaliyyət anlaşılr. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsirinin altında ölkələr arasında olan ticarət münasibətləri getdikcə dünya təsərrüfat münasibətlərinin kompleks sisteminə çevirilərək daha artıq mürəkkəbləşir və zənginləşməkdədir. İndiki dövüdə xarici-iqtisadi əlaqələrin sferası mürəkkəb struktura sahibdir. Həmin tərkibə beynəlxalq ticarəti, istehsalda beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşmanın, elmi-texniki əməkdaşlıq, birgə müəssisənin yaradılmasını və beynəlxalq şərtlərin daxilində onların inkişafın və s. aid etmək mümkündür.

Xarici iqtisadi əlaqələrin mənası onların təsnifatı olmadan müəyyən edilə bilməz. Xarici iqtisadi əlaqələrin təsnif edilməsi münasibətlərin onların yerinə yetirmiş olduqları funksiyalarından asılı şəkildə müəyyən qruplara ayrılmasıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin aşağıda göstərilən əsas qruplarına bunları göstərmək olar:

- xarici ticarəti;
- investisiyanı;
- istehsalı.

Bütün dünya dövlətlərinin xarici-iqtisadi əlaqələrinin əsas məqsədi beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirak edərək iqtisadi əhəmiyyət əldə etməkdir.

Azərbaycanda gerçəkləşdirilən iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi daxili və milli məhsul, iqtisadi artım və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə xarici-iqtisadi fəaliyyətin xeyli təsiri vardır.

Xarici-iqtisadi münasibətlər dövlətlərin iqtisadiyyatları arasında olan münasibətlər olmaqla uzun müddətli tarixi proseslər sayəsində formalaşmışdır. Odur ki, xarici-iqtisadi fəaliyyətdə, dövlətin ticarətində, texnikada, mədəniyyətdə, turizmdə və s. başqa ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Son zamanlar dünyada ayrı-ayrı ölkələr və dövlət birlikləri, iqtisadi qrup, ayrı-ayrı firmalar və təşkilatların arasında iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri daha çox genişlənməkdədir. Həmin proseslər beynəlxalq əmək bölgüsü ilə beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə, dünya təsərrüfat sistemin inkişafına, milli iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və regional beynəlxalq qurumlara yaradılmasına zəmin yaradır.

Xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsini təmin edən başlıca amillərdən biri həmin sahə üzrə normativ hüquq aktların beynəlxalq normalara müvafiqliyinin təmin olunmasıdır.

Bu istiqamətdə ölkədə az iş görülməyibdir. Ölkə prezidentinin rəhbərliyinin altında verilən fərmanlar və sərəncamlara müvafiq olaraq qiymətlərin, xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsinin istiqamətində bəzi zəruri tədbirlər aparılmışdır. Nəticədə dövlətə xarici investisiyalar və investorların cəlb edilməsi, Azərbaycanla digər dövlətlər arasında müstəqil əmtəə və kapital mübadiləsinin gerçəkləşdirilməsinə imkan yaradılmışdır. Ümumiyyətlə xarici dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli iqtisadi imkanlar yaradılması daima diqqət mərkəzindədir.

Dünya miqyasında istehsal və mübadilənin beynəlmiləşməsi dövlətlərarasında münasibətlərini daha çox möhkəmləndirir və bu isə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin aktivliyində özünü göstərir.

Eyni zamanda, dövlətlər arasındakı iqtisadi münasibətlərə siyasi, milli-etnik, sosial və demokratik amillər belə təsir edir. Həmin şərtlər daxilində dövlətlər

arasında xarici-iqtisadi əlaqələr istehsalatın beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşması, müştərək müəssisələr qurulması, elmi-texnik əməkdaşlıq, xarici ticarət, işçi qüvvəsinin beynəlxalq davranışı, turizm, nəqliyyat xidmətlərin təşkil edilməsi, sərbəst iqtisadi zonalar yaradılması və sair formada həyata keçirilir.

Ölkənin əsas beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində fəaliyyətini müəyyən amillər təyin etməkdədir. Bunlara - təbii resursların olması, təbii iqlim mühiti, demoqrafik potensial və ölkə daxilində ixtisaslı kadrlar olması, dövlətin coğrafi durumu və elmi-texniki inkişafı səviyyəsi daxil olmaqdadır.

Ayrı-ayrı dövlətlərdə bu amillərin hər birinin olması mütləq deyildir. Ona görə ki, dövlətlər beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirak etmək məqsədilə həmin amillərin birindən yaxud da eyni vaxtda bir neçəsindən istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hansısa bir dövlətdə xarici-iqtisadi münasibətlərini şərtləndirən başlıca faktorların olması o demək deyildir ki, bu faktorlar dövlətlərin beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirak etməsi məqsədilə həlledici rol oynamaqdadır. Ola bilər ki, təbii resurslar baxımdan zəngindir, lakin onun gerçəkləşməsi üçün həmin dövlətin inkişaf etmiş məhsuldar qüvvəsi yoxdur və ya dövlət başqa bir dövlətdən siyasi və iqtisadi baxımdan asılıdır.

Digər yandan hazırkı dövr üzrə inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə lazımi qədər ixtisaslı iş qüvvəsi olsa belə, daha çox əmək haqqı almaq üçün və başqa səbəblərə görə iqtisadi baxımdan daha inkişaf etmiş dövlətlərə immiqrasiya edirlər.

Xarici-iqtisadi münasibətlərin əsas istiqamətlərinin biri xarici ticarət olmaqdadır. Mal və xidmətlərdə xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində önəmli yer tutur. Bəzi məlumatlara əsasən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemi üzrə beynəlxalq ticarətin payı təxminən 70%-ə kimidir.

Müasir dövrdə dövlətlər arasındakı xarici ticarət, müstəqil ticarət, həmçinin himayəçilik siyasəti (proteksianizm) prinsiplərinə əsasən həyata keçirilir. Azad ticarət zamanı dövlətin xaricə həyata keçirdiyi iqtisadi münasibətlərində heç bir məhdudiyyətlər qoyulmur. Bu halda xaricdən idxal olunan bəzi məhsullar üçün ya heç gömrük rüsumları alınmır, ya da, məhsulun həcmi xeyli az miqdarda

müəyyənləşdirilir. İndiki dövrdə bəzi iqtisadi integrasiya bloklarında azad ticarət siyasəti prinsipləri geniş tətbiq olunur.

Azad ticarətin əksi sayılan himayədarlıq siyasəti üzrə dövlət milli istehsalçıların rəqabətdən qorunmaq üçün kənardan gətirilmiş məhsullar üçün yüksək gömrük haqqını müəyyənləşdirir və nəticədə də bu məhsulların dövlətə gətirilməsini iqtisadi baxımdan səmərəsiz edir.

Son zamanlar dövlətlər tərəfindən xarici ticarət üzrə müdaxilə çox artmışdır. Hər bir ölkə xarici ticarət siyasətini həyata keçirməklə aşağıda göstərilən məqsədləri güdür:

1. Xarici-ticarət balansı kəsirinin ortadan götürülməsi;
2. Xarici rəqabətin müdafiəsi;
3. İqtisadi inkişafetmə (ixrac stimullaşdırılması)
4. İnhisarçılığın ortadan götürülməsi;
5. İqtisadiyyat sahəsinin liberallaşdırılması;
6. Büdcə üzrə gəlir qazandırmaq;
7. Sosial-siyasi məqsədlər və b.

Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına aktiv integrasiya edilməsi öz-özlüyündə dövlətimizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin qloballaşması prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə və həmçinin asılılıqda araşdırılmaqla qiymətləndirilməsini tələb etməkdədir. “Azərbaycanda 2020: gələcək üzrə baxış” inkişaf konsepsiyası əsasında qeyd olunur ki, “qlobal və planetar xarakterli faktorlar dövlət həyatının, ümumiyyətlə, bütün sahələri üzrə - iqtisad, sosial, siyasi, humantar-mədəni və s. sahələr üzrə gedən proseslərə nüfuz etməkdədir. Bununla birgə, hər bir dövlətdə olduğu kimi, ölkəmizdə də öz mənşəyi və təsir dairəsinə əsasən regional (region dövlətlərinə məxsus olan), və ya ölkədaxili faktorlar vardır ki, dövlətin ictimai həyatının ayrı-ayrı sahələrinin idarə olunmasında onların belə nəzərə alınması əhəmiyyətli siyasətin formalaşdırılması yönümündən vacibdir” (Alıyev İ., Məmmədov Y., 2012: s. 7).

İndiki dövrdə xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinə müəyyən amillər təsir edir ki, bunlara isə aşağıdakıları daxil etmək olar:

♦ Böyük və güclü ölkələrin belə özünün əsas problemlərini milli hədudlar üzrə həll etməsini mümkünsüz edən elmi-texnik inkişafın dərinləşməsi ilə mürəkkəbləşməsi;

♦ Beynəlmiləl səviyyə üzrə ictimai istehsalatın ixtisaslaşma və kooperasiyalaşmasının genişlənmə və dərinləşməsi, beynəlxalq sahələrdaxili əmək bölgüsünün' xeyli geniş yayılması, həmçinin coğrafi hədudları genişlənməsi;

♦ Beynəlxalq kapital artımı, müxtəlif ölkələrin monopoliyalarının daha çox sıx qarşılıqlı münasibətlərə girməsi, beynəlmiləl korporasiyalar sayı və gücünün çoxalması;

♦ Bir sıra iri investisiya proqramları və layihələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə ölkənin özünün milli resurslar və maliyyə ehtiyatları çatışmamazlığı.

Cədvəl 1: Xarici iqtisadi fəaliyyət inkişafında ümumi amillər

Amillər	Mahiyyətləri
Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin qeyri-bərabər iqtisadi inkişaf etməsi	Hər bir dövlətin özünə xas sənaye quruluşları, beynəlxalq ixtisasını təyin edən sənayenin, aqrar təsərrüfatın, nəqliyyat, rabitə sahəsi və xidmət sahəsinin özünə xas inkişaf səviyyəsi var
İnsan, xammal və maliyyə mənbələrində olan fərq	İnsan, xammal (təbii), həmçinin maliyyə mənbələri ayrı-ayrı dövlətlərdə qeyri-bərabər formada cəmlənir və bu isə onların aktiv ticarət mübadiləsinə zəmin yaradır
Siyasi əlaqələrin xarakteri	Xarici iqtisadi fəaliyyətlərin güclənməsi dövlətlər arasında dostluq siyasi əlaqələrinin olması ilə asanlaşdırılır. Və əks şəkildə, siyasi qarşıdurma iqtisadi münasibətlərin kəsilməsinə kimi xarici ticarəti kəskin şəkildə azaldır
Elmi-texniki inkişaf müxtəlif səviyyədədir	Xarici iqtisadi fəaliyyətin formalaşma prosesi dövlətləri içərisində tələbə, təcrübəçi, tədqiqatçı və müəllim mübadiləsi vasitəsilə asanlaşdırılır; birlikdə tədqiqatlar, təcrübələr həyata keçirmək; geoloji və arxeoloji ekspedisiyalar üzrə iştirak; dizayn, tədqiqat, həmçinin inkişaf üzrə müqavilələrin icra edilməsi
Coğrafi məkan xüsusiyyətləri, təbii, həmçinin iqlim şəraiti	Bəzi dövlətlərin coğrafi mövqeyi, təbii-iqlim şəraitinin unikal olması onları xarici rəqabət üstünlüklərin təmin edir, beynəlxalq ticarət üzrə rollarını müəyyənləşdirir

Mənbə: Темнышова Е.П. Международный менеджмент. Учебник. Изд-во: Юрайт, 2013

Cədvəl 2: Xarici iqtisadi münasibətlərin inkişafı prosesi üzrə təsir göstərən dolayı amillər

Amillər	Mahiyyətləri
Elmi və texnoloji inkişafın sürətlənməsi	Rabitə, nəqliyyat, həmçinin texniki silahlanma belə daxil olmaqla müasir texnologiyaların yayılmasıyla ifadə edilir. İqtisadi fəaliyyətdə qlobal kompüterləşmə yeni bir formada beynəlxalq biznesin həyata keçirilməsi məsələsinə qaldırır; qlobal məlumatlandırmada kommersiya, ümumi iqtisadi, həmçinin xüsusi məlumatların əldə olunmasını əhəmiyyətli şəkildə asanlaşdırır
Qlobal ekoloji dəyişikliklər	Daimi genişlənən istehsal saxlanması məqsədilə lazım olan ekoloji bazanın tükənməsi maliyyələşmənin mənbələri ilə əlaqəli sual yaradır. Ciddi ekoloji tədbirlərin hamısı istər-istəməz qlobal iqtisadiyyat fəaliyyətində kəskin streslərə səbəb olacaq. Ətraf mühit problemlərinin həll edilməsi üçün vasitələrin periferiya dövlətləri hesabına tapıla bilməsi mümkündür ki, bu isə mərkəz ilə periferiya arasında daha çox bərabərsizliyə səbəb yaradacaq və ya məsərəflər mərkəzin tərəfindən ödəniləcək ki, bu isə orda yaşayış səviyyəsinin azalması üçün səbəb olacaqdır.
Əhəlinin artması və davamlı hərəkətləri	Vətəndaşlar pis ətraf mühitin, qeyri-qənaətbəxş iqtisadi-siyasi şəraitin səbəbindən köçürlər
Varlı və kasıb təbəqənin arasındakı fərqi çoxalması	Aparıcı ölkələrin arasında şiddətli rəqabətin olması, kapital prosesinin az inkişaf etmiş dövlətlərə yönəldilməsi ehtimalın azaldır, keçid dövründə olan dövlətlərin iqtisadiyyatına dünyanın mal bazarlarında davranışlarının proqnozlaşdırılmasını artırmaq üçün sərmayə qoymaq ehtiyacı artır.
Dünya dövlətlərinin iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərinin böyüməsi	hüquq, mədəni dəyər, yaşayış tərz, davranış qaydalarının müxtəlif xüsusiyyəti, milli, tarixi dəyərlərin və ənənələrin qorunması üzrə ayrı-ayrı qrupların mövqeyi
Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan hər birinin rolunun gücləndirilməsi	Ölkələrin daxili və xarici təsirləri get-gedə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların tərəfindən tənzimləmə qaydalarını rəhbər tutur
Qeyri-dövlət struktur qurumların çoxalan rolu	Beynəlxalq təşkilatlar və QHT-lər iqtisad məsələlər belə daxil olmaqla beynəlxalq problemlərin həllinə səmərəli şəkildə təsir edir

Mənbə: Темнышова Е.П. Международный менеджмент. Учебник. Изд-во: Юрайт, 2013

Bayanılıqlı inkişafın xarici iqtisadi münasibətlər vasitəsilə təmin olunması üçün mütləq şəkildə dünya iqtisadiyyatında son zamanlar mövcud olan aşağıda göstərilən faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- ◆ dünya bazarı üzrə rəqabət mübarizəsinin kəskinləşmə prosesi;
- ◆ dönrəli valyuta məzənnələrinin qeyri-sabit olması;
- ◆ milli iqtisadiyyatlarda tədiyyə balansları tarazlıqlarının pozulması;
- ◆ dövlətlərin xarici borclarının çoxalması.

Hər bir dövlətin xarici-iqtisadi fəallığı istiqamətləri, həmçinin xarici iqtisadi münasibətlərin quruluşu bu yaxud başqa ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirakı xüsusiyyətləriylə əlaqəlidir ki, bunlara belə təsir göstərən təbii və ictimai xarakterlərə sahib amillərin bir sıra məcmusu vardır.

Hazırda elmin inkişaf etməsi, texniki tərəqqinin olması, mütərəqqi maşınlar, avadanlıqlar və cihazların çoxalması dövlətlər arası əmək bölgüsü və onların xarici-iqtisadi münasibətlərinin genişlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

Dövlətlərin beynəlxalq əmək bölgüsü zamanı iştirak etməsi və bu əsas üzrə xarici-iqtisadi münasibətlərinin miqyası onların məhsuldar qüvvəsinin, elm və texnikanın inkişafı səviyyəsindən asılı olmaqdadır.

Dövlətlərin beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə iştirakı cəhətlərinə, yəni onların dünya təsərrüfatında olan mövqelərinə yalnız təbii və iqtisadi faktorlar yox, həmçinin də sosial-iqtisadi faktorlar da təsir edir.

Xarici-iqtisadi münasibətlər xarici kreditlər və xarici investisiyaların cəlbinin hesabına kapital yatırımı üçün əlavə vəsaitlər əldə olunmasının başlıca yoludur. Bütün bunlar nəticəsində isə xarici iqtisadi münasibətlərin gerçəkləşdirilməsi, cəmiyyətin xeyli mütərəqqi formada inkişaf etməsi üçün səbəb olur.

Xarici-iqtisadi münasibətlər əhalinin ərzaq məhsulları ilə xalq istehlak malları ilə təmin olunmasının yaxşılaşdırılması amili olmaqdadır.

Xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi bir yandan elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsi amili olaraq çıxış edir, digər yandan isə elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsi özü xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəticədə, bizcə xarici iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti, həmin əlaqələrin inkişaf etməsinə təsir göstərən faktorların tətqiqisi onların dövlətin tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyini təsdiqləmək məqsədilə ayrı-ayrı alimlərin yanaşmalarına müraciət etmək gərəkdir.

1.2. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimləməsinə dair elmi-nəzəri yanaşmalar

Xarici iqtisadi münasibətlər iqtisadçı alimlərin tərəfindən daima tədqiq olunub və öyrənilmişdir. Ancaq xarici iqtisadi əlaqələrin haqqında müasir məvhumlara uyğun ilkin sistemli fikirlər merkantilistlərin tərəfindən yaradılıbdır. Merkantilizm xarici ticarət sahəsi üzrə kompleks tədbirlər sistemin əhatə edə bilən mürəkkəb iqtisadi doktrina olaraq bir çox dövlətlər üçün xeyli faydalı olmuşdur.

Lakin vaxt ötdükcə bu elmi yanaşmanın özü xarici bazarlarda dövlətlər arasında kəskin qarşıdurmalar yaratmaqla, xarici ticarətin qarşılıqlı şəkildə azaldılmasına gətirib çıxarmaqda idi. Digər yandan merkantilizmin tətbiq edilməsi yerli bazarlara nəzərdə tutulmuş istehsal sahələrinin getdikcə zəifləndirilməsi və nəhayət, tam olaraq aradan götürülməsinə səbəb oldu. Bunların hamısı, artıq merkantilizmin iqtisadi inkişaf üzrə maneəyə çevrildiyindən və təsərrüfat sistemlərinin həqiqi tələbatları ilə onun ziddiyyətə girməsindən xəbər verirdi.

Merkantelizmin yaranmasından (nümayəndəsi Tomas Man, A. Serra və Antuan de Montkretien) bir müddət sonra əmələ gəlmiş olan fiziokratizm (nümayəndəsi Fransua Kene, Viktor Mirabeau və Dupont de Nemour ilə Jak Turgot) təlimi praktiki şəkildə xarici ticarəti inkişaf etdiribdir.

Fiziokratlar merkantilistlərdən fərqlənərək, sərvətin əsasın pulda yox, torpaqda görürdü. Onların hesab edirdi ki, cəmiyyətin sərvəti və xalqın rifahının başlıca mənbəyini ticarətlə sənaye yox, məhz kənd təsərrüfat istehsalı təşkil etməkdədir.

Fiziokratizmdə əsas gözə çarpan müddəaların biri ölkənin iqtisadi həyatın təbii gedişi üzrə tamamilə qarışmaması ideyası olmaqdadır. Göstərilən təliminin yaradıcılarının biri olan F.Kenin təklif etmiş olduğu sxemə nəzər salsaq orada iqtisadiyyat sahəsi üzrə ölkənin hansısa bir müdaxiləsinə yalnız yer qalmadığına şahid olarıq.

Fiziokratizm təliminin təcrübədə gerçəkləşməsi uğursuzluqlarla nəticələnsə belə onun klassik məktəbin əmələ gəlməsində rolu böyükdür.

Qərb iqtisad elmi üzrə “mütləq üstünlük nəzəriyyəsi” əsas yer tutur. Adıçəkilən nəzəriyyənin əsasını klassik siyasi iqtisad banilərindən biri olan Adam Smitin tərəfindən qoyulmuşdur. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, bir dövlətdə məhsullar daha ucuz istehsal edilsə digər dövlətlərə ixrac olunması, əksinə istehsal olunması baha başa gələn məhsullar xarici dövlətlərdən idxal olunmalıdır. A.Smit iqtisadi məsələlərin araşdırılmasında istər merkantelizm təlimindən, istərdə də fiziokratların əsərlərindən istifadə edibdir.

A.Smit bütün dövlətlər üçün qarşılıqlı ticarətin əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırmaq üçün səy göstərərək yazırdı: “Əgər hansısa bir dövlət bizdə istehsal olunmadı baha başa gələn məhsullara bizləri daha ucuz qiymətlə təmin edə bilsə, o zaman həmin malı almaq daha sərfəli olar. Əksinə biz istehsal məsrəflərində üstünlüyə sahib olduğumuz mallar təklif edə bilərik” (Smit A., 1962).

D.Rikardonun özü A Smitin xarici ticarət səbəbləri haqqında fikirlərinin çatışmamazlıqların göstərməklə, “müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsin” irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyə vasitəsilə o, göstərmişdir ki, beynəlxalq ticarəti yaradan başlıca səbəb dövlətin bir malın istehsalı zamanı müqayisəli üstünlüyə sahib olmasıdır. Burda mütləq üstünlük başlıca rola sahib deyil. D.Rikardonun həmin nəzəriyyəsi müqayisəli məsrəflər, həmçinin müqayisəli üstünlük adı ilə məhşurlaşmışdır.

Bəzi iqtisadçılar “əmək-dəyər” nəzəriyyəsin kənara qoymaqla “istehsal amilləri” nəzəriyyəsin yaratdılar. İsveçli iqtisadçılar D.Xekşer ilə V.Olin Rikardo özü “müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsin” daha çox inkişaf etdirməklə göstərdilər ki, dövlətlər arasında istehsal amilləri bölgüsü eyni olmadığı üçün konkret malın

istehsalına təsir göstərən amillərin əhəmiyyəti fərqlidir. Hər bir dövlətdə istehsal edilən malın dəyəri üç istehsal faktorunun - əməyin ödənilməsi üçün çəkilmiş xərcin, kapital faizinin və torpaq rentasının təsiri nəticəsində formalaşır (Xekşer E.F., 2006: s. 154-173).

Amerikalı iqtisadçı M. Porter dövlətinin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsinin irəli sürübdür. Müəyyən dövlətlərdə ayrı-ayrı firmaların bir sıra sənaye sahələrində bəzi mallarla beynəlxalq ticarət üzrə üstünlük əldə etməsi məsələsini həll etmək məqsədilə M.Porter millətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti üzrə orijinal konsepsiya hazırlamışdır.

Bir şirkət ölkənin xaricində fəaliyyət göstərən zaman iqtisad, mədəni, təhsil, etnik adətlərin, həmçinin vərdişlərin nəzərə alınması xeyli vacibdir. Daxili bazar tələblərinin hər biri beynəlxalq ticarətdə önəmli rol oynayır. Burada əsas məsələ, birinci növbədə yeni malalrın dünya bazarlarına çıxmamışdan öncə sınaqdan keçirilməsidir.

Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsində dövlətlər arasında yox, bir dövlət hərəkət edə bilən tək cə əmək amili tanındı. İstehsal faktorlarının korrelyasiya nəzəriyyəsinə əsasən, əmək və kapitalın daha sektorların arasında hərəkət edəcəyinə inanılırdı. Ancaq faktorların tam hərəkətliliyi əsasən həmişə müşahidə olunmur. Misal üçün, neft istehsalında istifadə edilən təbii resurslar və avadanlıqlar, maşınqayırma və s. tətbiq edilə bilməz.

Xüsusi istehsal amilləri nəzəriyyəsi əsasında, beynəlxalq ticarət bir sıra istehsal amilləri olan dövlətlərin qeyri-bərabər tədarük olunmadı ilə bağlı, ixracat sahələrinin inkişafı üçün xas olan amillərin və idxalın azalması nəticəsində rəqabət həyata keçirən sahələrə məxsus amillərin səbəbindən məhsulların nisbi qiymətlərində olan fərqlərə əsaslanmaqdadır.

Xüsusi amillər nəzəriyyəsində məhsuldarlığın azalma qanununu nəzərə alınır ki, bu isə istehsalın başqa amillərinin sabit sayı formasında bir sıra bir istehsal həcminə çatdığı zaman son məhsulda əməyin azalmasını bildirir. Başqa cür desək, istehsalata yatırılmış hər əlavə əmək vahidinin özü onun həcmində get-gedə daha çox artım təmin etməkdədir. Bunun mahiyyəti odur ki, əməyin marjinal

məhsuldarlığı üzrə azalma var, bu isə əməyin maya dəyəri yüksəldikcə onun marjinal məhsuldarlığın azalması deməkdir.

Xüsusi istehsal amilləri nəzəriyyəsində problemlər malların qiymətində olan dəyişikliklərin amillərin qiymətlər üzrə təsiri nəzəriyyəsinin əmələ dəlməsinə səbəb oldu.

Stolper - Samuelson istehsal ilə istehsal amillərinin böyüməsi və T.Ryabçinskiy istehsalın artması üzrə təsiri nəzəriyyəsinin əsasın qoymuşdular. P.Samuelsonla V.Stolper öz nəzəriyyələri üzrə göstərmişdilər ki, beynəlxalq ticarəti, qiyməti böyüyə bilən bir məhsulu istehsal etmək məqsədilə intensiv istifadə edilən bir faktor sahibinin gəlirinin artması və qiyməti azaldılan bir məhsul üzrə intensiv şəkildə istifadə edilən bir amilin qiymətinin azalması üçün səbəb olur.

İngilis iqtisadçı (Polşa mənşəli) T.Ryabçinsky bir sahədə olan istehsal amillərinin artmasıyla digərlərində istehsal amillərinin azalmasının arasında birbaşa əlaqə olmasını sübut etdi. İstehsal amillərinin birinin çoxalan tədarükü, həmin amilin nisbətən xeyli intensiv istifadə edildiyi sahədəki istehsalın və gəlir nisbətən qeyri-mütənasib artması və həmin amilin nisbətən xeyli az intensiv istifadə olunduğu sənaye üzrə məhsul və gəlirin azalmasına səbəb olmaqdadır (Ryabçinskiy T., 2006: s. 231-235).

Xüsusi maraqlı İsveç iqtisadçı S. Linderə məxsus qarşılıqlı tələb (tələb fərqliliyi) nəzəriyyəsi olmaqdadır. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, dövlətin ixrac strukturu müəyyən dərəcə idxal edən dövlətdəki tələbdən asılı olmaqdadır. İxrac edən dövlət malı ixrac etməzdən öncə onu daxili tələbata əsaslanmaqla daxili bazarla doyurmalıdı. Xaricdə mallar, tələb strukturu idxalçı dövlətə uyğun gələrsə, daha əhəmiyyətli satılacaqdır.

S. Linder, istehlakçı gəlirin yüksək səviyyə üzrə dəstəklənməsi zamanı tələbi gerçək hesab edir. Gəlirin çoxalması ilə alıcı daha keyfiyyətli məhsula ehtiyac duyur. Nəticədə, yüksək səviyyəli gəlirlə dəstəklənmiş qarşı tərəf dövlətlərdə tələb strukturlarının bənzərliyi və kəsişməsi nə dərəcə çox olarsa, onların arasında ticarət bir o dərəcə uğurla inkişaf edir. Buradan önəmli bir nəticə çıxarmaq da olar ki, dövlətlərin istehsal amilləriylə nisbi təmin olunması nəzəriyyəsindən fərqlənərək

nəinki fərqlər, eyni zamanda ölkələr arasındakı bənzərliklər (həmin vəziyyətdə tələb strukturu üzrə) xarici ticarət üçün töhfə verə bilər (Linder S.B. 1961).

Qarşılıqlı tələb nəzəriyyəsində praktik tətbiq, qarşı tərəfin gəlirinin bölüşdürülməsindən xeyli asılıdır. Bu nəzəriyyənin tətbiq səviyyəsi beynəlxalq ticarət üzrə iştirak edən dövlətlərin hər birində mənfəət bölgüsünün vahid dərəcəsindən asılı olmaqdadır.

Beynəlxalq ticarətin bəzi alternativ nəzəriyyəsi M. Kampbell ilə P. Kruqmanın istehsal miqyasının çoxalan təsirləri konsepsiyasından irəli gəlməkdədir. İstehsal amilləriylə təminat baxımından xeyli yaxın olan dövlətlər arasında ticarəti onların müqayisəli üstünlüklərinə əsasən deyil, miqyaslı iqtisadiyyata əsasən müəyyən məhsullarda ixtisaslaşmaq üçün müəyyən etdikdə bu konsepsiya bu cür bir durumu təhlil obyektinə olaraq götürür (Kruqman P.R., 1980: s.950-959).

Milli iqtisadiyyat sahəsinin xarici ticarət münasibətləri strategiyası nəzərə alınmalıdı, ona görə ki, məhsulda həyat dövrü konsepsiyası müəllifi R. Vernanın özü, tipik bir yeni malın həyat dövrünün mərhələləriylə beynəlxalq ticarətin arasında olan əlaqəni nəzərdən keçirməkdədir.

BMT ekspertlər Komissiyasının dəyərləndirməsinə əsasən rəqabət üstünlük konsepsiyası nəinki indiyə kimi əsas hesab edilən standart və təsəvvürləri sıxışdırmaqla, habelə A.Smitə məxsus mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, D.Rikardoya məxsus müqayisəli üstünlüklər konsepsiyası, E.Xekşer ilə B.Olinə məxsus doktrinası, T.Ryabçinskiyın teoremi, V.Leontiyevin paradoksu, V.Stolner və P.Samuelsonun teoremi və s. tarixi nöqteyi-nəzərdən məhdud olması və global dünya iqtisadiyyatının dövründə çoxlu prosesləri daha tam şəkildə izah edə bilmir. Ona görə əksər hallarda daxili ehtiyatların tükənməsinin gələcək inkişaf üzrə mənfəət təsir göstərə bilməsi; aktiv sayılan altsistemlərin qeyri-bərabər, həmçinin bir çox vəziyyətdə iqtisadiyyatın tək cəhətli inkişafının təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirilməsi və bütövlükdə xarici təsirlərin hansı dərəcəli olmasının təyin olunması kimi məsələlər dayanıqlı inkişafın formalaşdırılma və təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədqiqatların zəruriliyin əks etdirməkdədir. Amerikan professor C.Stiglitsin özü sosial-iqtisadi inkişaf tənzimlənməsində keyfiyyət

baxımdan yeni konsepsiyalara keçid vaxtının çatması barədə fikir irəli sürən zaman müasir iqtisadi tədqiqat vəziyyətini bu cür xarakterizə etməkdədir: “biz demokratikləşmənin, sosial bərabərsizliyin, ətraf mühitin mühafizə edilməsi və iqtisadi artımın arasında qarşılıqlı əlaqəni indi təzə anlamağa başlayırıq” (Stiglits C., 2001) .

Müasir dövrdə dünya dövlətləri arasında xarici ticarətlə azad ticarət (fritirədeçlik), həmçinin himayəçilik siyasəti (proteksianizm) prinsiplərinin əsasında gerçəkləşdirilir. Həmin proseslərin kəskinlik dərəcələri milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi siyasətin inkişaf yönlərini, liberallaşma yaxud da proteksionizm tendensiyalarının seçimin formalaşdırmaqdadır. Son illər integrasiya proseslərinin çoxalmasına baxmayaraq indi də IEÖ-nin tərəfindən inkişafda olan, həmçinin zəif inkişaf etmiş dövlətlərə qarşı kollektiv şəkildə ayrı-ayrı baryerlərin (texnik, təşkilati və s.) tətbiq edilməsi davam etdirilir. Bu da həmin baryerlərin vasitəsilə yaradılmış proteksionizm siyasətinin olmasını ifadə edir. Çünki, xarici iqtisadi siyasət üzrə liberallaşma və ya proteksionizm seçimləri milli dövlətlərin qarşısında dayanan ən aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Əgər ötən əsrin 50-60-cı illəri beynəlxalq ticarət iştirakçıları ixracı stimullaşdırmaq məqsədilə proteksionizmdən liberallaşma üzrə düzgün addım atmışdırlarsa, belə ki, 70-80-cı illər müxtəlif dövlətlərin milli maraqlarında ziddiyyətlər əmələ gəlməsi təkrar proteksionizmə qayıdışla nəticələnmişdir. Odur ki, beynəlxalq hesablaşmalardan hər birinin qeyri-bərabərliyinin çoxalması, bəzi dövlətlərin ixracının çoxalmasının stimullaşdırılması digər dövlətlər tərəfindən öz daxili bazarın qoruma reaksiyası nəticəsində qarşılır. Ancaq proteksionizm siyasəti ziddiyyətli xarakter daşımaqdadır, yəni ilk illərdə daxili bazar və milli istehsalçılar maraqlarının müdafiəsinə nail olursa, uzunmüddətli dövrdə həmin rəqabəti məhdudlaşdırır, milli iqtisadiyyatın dünya bazarında olan rəqabətdən kənarda qalması və milli istehsalın əlverişliliyinin aşağıya düşməsinə, onun davamlı inkişafı üçün problemlərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin daha çox genişlənməsi və bu əsas üzrə dünya təsərrüfat həyatı beynəlmiləlləşməsi hər şeydən öncə onun forma baxımdan daha da inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN VƏ DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASININ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadiyyatı üzrə integrasiya etməyə başlayıb. Hazırda ölkəmizin qarşısında iqtisadi baxımdan üç önəmli vəzifə durur:

1) respublikada iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edəcək iqtisadi sistemin yaradılması üçün sistem dəyişikliklərinin gerçəkləşdirilməsi və iqtisadiyyat strukturunun inkişaf etdirilməsi;

2) müstəqil ölkənin iqtisadi inkişaf tələblərinə müvafiq idxal-ixrac potensialının yüksəldilməsi;

3) dövlət iqtisadiyyatının dünyanın təsərrüatına əhəmiyyətli integrasiyasının davam etməsi məqsədilə dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi.

Dünyada indiki qlobal əməkdaşlığa imkan yaradan üç əsas trend vardır:

– makroiqtisadi faktorlar (qlobal ÜDM artma tempi) dövlətlərarası ticarət həcmnin artırılması üçün müsbət təsir edir;

– istehsal seqmentinin coğrafi bölgüsü genişlənməkdədir;

– bir sıra təkanverici mexanizmlərin inkişaf etməsi makro, həmçinin mikro səviyyəli amilləri dəstəkləməkdədir.

Qlobal ÜDM-in artmasının nəticəsində ailədə illik gəliri 5000 dollar artıq olan əhali sayı 2015-ci il 2005-ci ilə nəzərən 3 dəfə artmaqla 1450 milyon olubdur. Təzə və inkişaf etməkdə olan bazar artım perspektivləri, təzə coğrafi məkanlar, az xərcli istehsal imkanlarından səmərələnmə istehsal genişlənməsinə, qlobal dəyər zəncirinin inkişaf etməsi və şaquli ixtisaslaşmanın dərinləşməsi üçün imkan yaradır.

İKT-nin, yeni maliyyələşdirməsi alətlərinin, logistika mərkəzlərin və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etməsi beynəlxalq ticarət fəaliyyəti və ikitərəfli sazişlər imzalanmasını stimullaşdırır, ticarət həcmnin artmasına səbəbiyyət verir. Azərbaycanın xarici iqtisadi münasibətlərinin təhlil edilməsi hal-hazırda olan beynəlxalq tərəfdaşlığın xeyli istiqamətli olmasının göstərməkdədir ki, bunu sxem 1-dəki məlumatlardan bir qədər aydın görmək mümkündür (bax: Əlavələr, sxem 1).

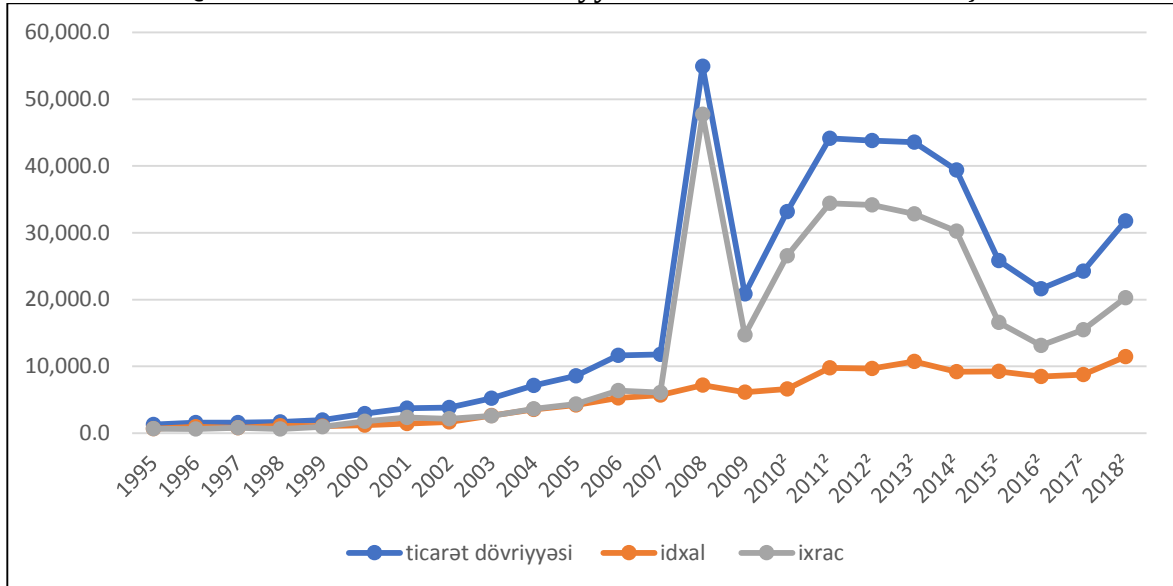
Ölkəmizdə ikitərəfli, həmçinin çoxtərəfli xaric ticarət iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, milli iqtisadiyyatda qlobal iqtisadi məkan üzrə integrasiyanın nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələr quruluşunda olan dəyişikliklərə müvafiq olaraq bazar tərəfdaşları tərkibi də dəyişməkdədir. Nəticədə, 1999-cu il dövlətin bazar tərəfdaşlarının sayca 121-disə, 2020-ci il ölkəmizlə ticarət əlaqələri olan dövlətlərin sayı 190-dan artıqdır. Müstəqilliyin ilk illəri MDB dövlətləri ölkəmizin bazar tərəfdaşı idisə, hazırda nisbət AB dövlətlərinin xeyrinə dəyişibdir. Son onilliklər, xüsusilə xarici neft şirkətləri Azərbaycanın iqtisadiyyatının neft sahəsinə böyük investisiyalar yatırandan və neft müqavilələrinin sonralardan gerçəkləşdirilməsindən sonra Aİ dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində rolu çox artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının gələcəyinin haqlı olaraq bağlı olduğu iri ixrac və idxal potensialı vardır. Bununla birgə, xarici bazarlarda ticarət və iqtisadi münasibətlərin mövcud sistemi yalnız potensial iqtisadi imkanları, iqlim, geosiyasi və geoiqtisadi şərtlər üzrə uyğun deyildir, eyni zamanda strateji milli maraqları və dünya meyllərinə uyğun olmaqdadır. Buna görə, dövlətin müqayisəli və rəqabət üstünlüklərinə əsaslanmış ticarət və iqtisadi prioritetlər və onların inkişafı strategiyalarını doğru müəyyənləşdirmək ölkəmizin gələcəyini müəyyənləşdirir.

Ölkənin həyatında ictimai-siyasi sabitlik yaranması, eyni zamanda 1994-cü il “Əsrin kontraktı” imzalanması ilə başlanmış və sonradan müvəffəqiyyətlə davam etdirilmiş iqtisadi siyasət nəticəsində 1995-ci ilə nəzərən xarici ticarət dövriyyəsi həcmi 2018-ci il 24,3 dəfə artmaqla 31755,9 milyon dollar olmuşdur. Bu inkişafı aşağıda göstərilən qrafik 1 üzrə vermişik.

Bir çox dövlət ilə aktiv əməkdaşlıq etməkdə olan AR, ticarəti hər zaman genişləndirir. Nəticədə, BMI-nin ölkəmizin inkişafında aktiv iştirakı dövrünü təhlil etməklə görmüşdür ki, 2013-cü il ticarət dinamikası + 3,4 faiz idisə, 2017-ci il həmin göstərici + 27,8 faiz olmuşdur. Əgər 2013-cü il ixrac dinamikası təkcə + 0.3 faiz idisə, 2017-ci il bu daha + 51.1 faiz idi.

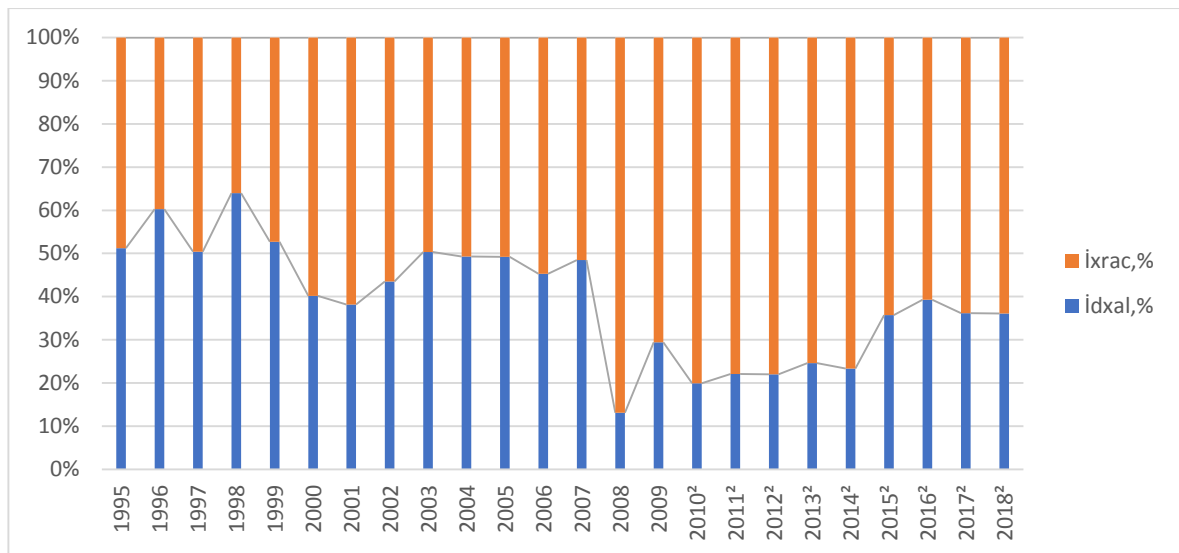
Qrafik 1: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası mln ABŞ dolları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları (05.05.2020)

Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin bütün formaları üzrə əmtəə və xidmətlər idxalının və ixracının payları dəyişmiş və ixracda inkişaf dinamikasında kəskin artma müşahidə edilir. Nəticədə, 1995-ci ilə nəzərən 2018-ci il məhsul ixracının payı 31,8 qədər artmaqla, yəni ümumi dövriyyə üzrə 48,8 faizdən yüksələrək 63,9 faiz təşkil etmişdir. Əksinə həmin dövr üçün idxal üzrə 17,2 dəfə artma olsa belə, ümumi dövriyyə üzrə 51,2 faizdən 36,1 faiz qədər enibdir (bax: Qrafik 2).

Qrafik 2: Xarici ticarət dövriyyəsində idxal və ixracın payı, %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

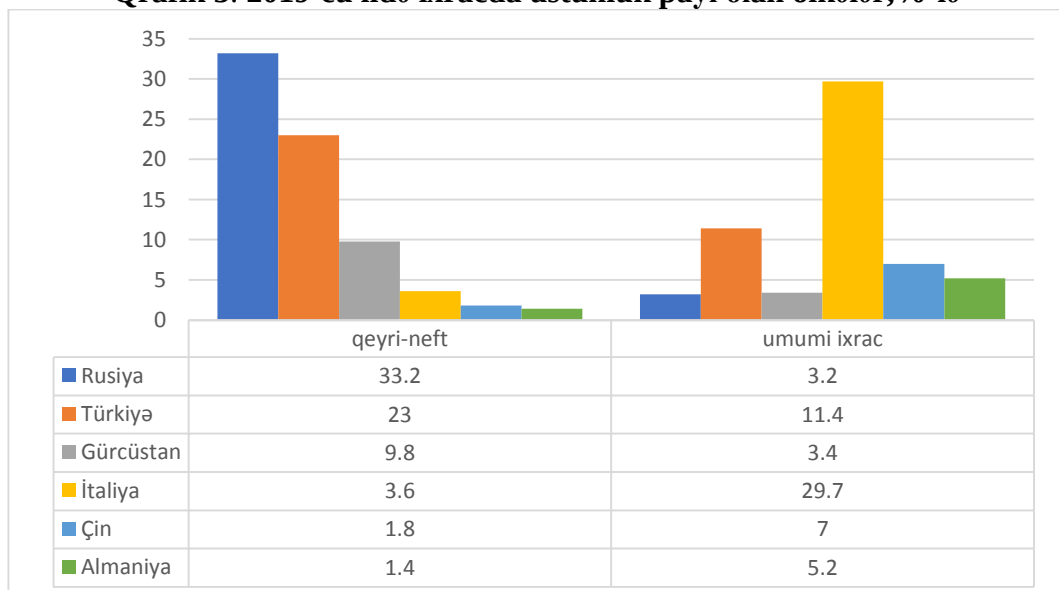
Ancaq bu nəticələri müsbət yaxud da mənfi qiymətləndirmək məqsədilə idxalın və ixracın tərkibinə nəzər salmağımız lazımdır. Təhlildən (cədvəl 3.də) görünür ki, neft-qaz sahəsinin ixracı 2016 və 2019 -cu illər başqa sahələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edibdir. 2019-cu ildə 9 ay üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin özü 23,1 mlrd. ABŞ dolları təşkil edib, neft-qaz sahəsi üzrə 12,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində əmələ gəlmiş profisit, qeyri-neft sahəsi üzrə 5,5 mlrd. ABŞ dollar kəsir bağlamış və nəticə etibarilə xarici ticarət balansı üzrə 6,9 mlrd.dollar (6 faiz azalma) profisit əmələ gəlmişdir. Dövr üzrə neft-qaz sektorunda ixrac həcmi 1,3% azalmaqla 13,7 mlrd. ABŞ dollar olmuşdur (bu adətən dünya bazarları üzrə xam neftin qiymətinin 9 faiz azalması ilə bağlıdır). Xarici ölkələrə 11,6 mlrd. ABŞ dollar neft məhsulları ixrac edilmiş, ixrac edilmiş neft məhsullarının 436 mln. ABŞ dollar neft emal məhsulların, 11,2 mlrd. ABŞ dollar isə xam neftin ixrac edilməsinin payına düşür. 2019-cu ildə 9 ay üzrə qeyri-neftin ixracı artım dinamikasını göstərir. Qeyri-neft ixracının özü 16,5 faiz artmaqla 1341 mln. ABŞ dollar olmuşdur. Bunların hamısı ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin inkişafı üzrə dünya ixracının dəyişməz tendensiya və nümunələri və ölkənin əmtəə və xidmətlərinin ixrac edilməsində istifadə edilməmiş imkanlardan xəbər verməkdədir. Dövlətin pərakəndə əmtəə resurslarının 75% -dən artığı idxalın hesabına təmin olunur və bir sıra sənaye məhsulları və istehsal edilən mallar üçün həmin göstərici 90 faizə çatır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkəmizin ixracının bir çox hissəsi xammal olmaqdadır (bax: Əlavələrdə, cədvəl 3). İxrac-idxal

əməliyyatının həcmi ilbəil artsa da, ixracda xammal yönəldilməsi və sənaye ilə ərzaq məhsulları və xammal üzrə idxal tədarükünün yönləndirilməsi bu sahədəki problemlərin olmasını göstərir. Hazırda Azərbaycan cəhdlərini qeyri-neft sahəsinin inkişafına, xüsusilə milli iqtisadiyyatın neftin qiymətlərindən asılılığın azaltmaq üçün yardım edəcək emal sənayesinin inkişaf etməsinə cəmləşdirmişdir. Azərbaycanın bütün cəhdləri, dünya dövlətləri ilə xarici ticarət münasibətlərini genişlənməsi üçün nail olmağı istəyirsə, beynəlxalq ticarət, həmçinin iqtisadi təşkilatlarda tamamilə iştirakını təmin etməlidir (Həsənov A.K., 2007).

2017-ci il respublikamızın dünyanın 187 dövləti ilə ixrac həcmi 22,6 mlrd. dollar məbləğində idi. 2016-2017-ci illər ixrac həcmi iki dəfə çoxalıb. İdxal dinamikası getdikcə azalmışdır ki, bu isə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmə və xarici iqtisadiyyat üzrə asılılığı azaltmaq məqsədilə doğru iqtisadi siyasət həyata keçirildiyini göstərir. 2018-ci il ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşlarına İtaliyanı (16.4%), Almanıyanı (8.5%), Rusıyanı (6.3%), Türkiyəni (5.8%) və bəzi başqa ölkələri göstərmək olar (<https://www.stat.gov.az/> (07.10.2019)). 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının dünyanın 190-a qədər ölkəsi ilə ticarət əlaqələri olubdur.

Ölkəmizin ticarət əlaqələri get-gedə daha çox genişlənir. Yalnız 2019-cu ilin birinci 10 ayı ölkəmizin hüquqi və fiziki şəxsləri 190 dövlətdəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatlarını aparıblar. 117 dövlətə məhsul ixrac etmişik, həmçinin 180 dövlətdən idxalı həyata keçirmişik.

Qrafik 3: 2019-cu ildə ixracda üstünlük payı olan ölkələr, %-lə

İxracın 5,7 faizi MDB-yə üzv olan ölkələrin, 94,6 faizi isə başqa xarici ölkələrin payına düşür. İdxalın da 28,1 faizi MDB-yə üzv olan ölkələrin, 71,9 faiz isə başqa xarici ölkələrin payına düşübdir (bax: Əlavələrdə, cədvəl 4).

2018-ci il xarici ticarət dövriyyəsi həcmi 30.923.603 mln. dollar, bunların ixrac 19458.633 mln. dollar, idxal 11.464.97 mln. dollar olmuşdur. Nəticədə, 2018-ci il ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo 7993,662 mln. dollar olmuşdur. Həmçinin, 2014-cü il MDB dövlətlərinin payı 2921.3 mln. dollar, AB dövlətlərinin payı 14671.2 mln. dollar, Şərqi Avropa dövlətlərinin ölkənin ümumi xarici ticarəti üzrə payı 3625.0 mln. dollar təşkil etmişdir. İxrac strukturunda başlıca həcm neftin (77,52%), neft məhsullarının (2.46%), təbii qazın (8.64%), elektrik enerjisinin (0.37%), meyvə ilə tərəvəzin (3.64%) və çayın payına düşmüşdü (0.07%). Bitki-heyvan mənşəli yağların (0.12%), şəkərin (0.29%), spirtli, alkoqolsuz məhsulların (0,16%), kimyəvi məhsulların (0.58%), plastik, həmçinin onlardan hazırlanan məhsulların (0.73%), pambığın (0.24%), pambıq lifinin (0.12%), qara metalların və onlardan hazırlanan məhsulların (0,6%), alüminiumun və ondan hazırlanan məhsulların (0,85%) təşkil etmişdir. İdxal edilən məhsulların tərkibində 21,26% maşınlar, avadanlıq və əlaqədar ehtiyat hissələrini, 15.99% ərzaq məhsullarını, 12.28% nəqliyyat vasitələrini və onlara olan ehtiyat hissələrini, 10.09% qara metalları, 2.42 % - ağacı, 2.84% - dərman məhsullarını, 1.9% - tütün, həmçinin tütün məhsullarını və s. görmək olar

2019-cu ildə yanvar-may ayları 2018-ci ildəki eyni dövr ilə müqayisə olan ən əsas önəmli məhsul növlərindən yeni tərəvəzin ixracı 19,7%, yeni meyvənin - 36,8%, kartof un- 18,2%, şəkərin - 3,9%, tütünün - 1,7 dəfə, meyvə-tərəvəz şirələrinin - 31,4%, meyvə-tərəvəz konservlərinin - 11%, marqarinin, qida üçün əlverişli başqa qarışıqların - 28,8%, pambıq lifinin - 2,9 dəfə, pambıq ipliyyəsinin - 1,6 dəfə, qara metaldan yarımfabrikatların - 5,7 dəfə, bentont gilinin - 20,3% ixracı çoxalıb, çayın ixracı da 1,3%, bitki yağlarının- 25,1%, təbi üzüm şərabları ilə üzüm suslosunun - 25,2%, polietilenin- 4,9%, emal edilməmiş alüminiumun - 16,3%, qara

metal boruların - 77,4% ixracı azalmışdır. 2018-ci ildə yanvar-may aylarına nəzərən 2019-cu ildəki yanvar-may ayları buğdanın idxalı 14,6%, təzə meyvənin - 4,6%, xam şəkərin və şəkərin - 6,2 dəfə, kartofun - 13,3%, çayın - 2,9%, quş əti, həmçinin onun əlavə məhsullarının - 18%, mal ətinin - 0,7%, ıynı tərəvəzin - 39,3%, minik avtomobillərinin - 2,2 dəfə, qara metaldan çubuqların - 20,7%, hesablama maşınlarının, bloklar və qurğuların - 42%, mebellərin - 8,9%, rezin şinlərin - 3,6%, polietilenin - 20%, məişət kondisionerlərinin - 1,9 dəfə, yük avtomobillərinin - 1,7 dəfə, paltaryuyan maşınların - 1,1%, qara metaldan küncüklərin - 15,9%, avtobusların - 1,9 dəfə idaxalı artmış, bitki yağının idxalı da 23,3%, siqaretin - 39%, kərə yağının, başqa süd yağlarının və pastalarının - 11,6%, qara metaldan borulain - 6,9%, polad prokatının - 2,7%, mineral gübrələrin - 5,6%, sement ilə sement klinkerlərinin-29,5%, məişət soyuducularının-9,1% idxalını azaltmışdır. (Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi həcmi yanvar-may üzrə 6,8% artmışdır) (<https://apa.az/az/sahibkarliq-fealiyyeti/azerbaycanin-xarici-ticaret-dovriyyesinin-hecmi-yanvar-mayda-68-artib-54262>, 2020).

2019-cu il yekunlarına həsr edilmiş müşavirədə ölkə başçısı İlham Əliyev bu haqda demişdir: "Bizim qonşu dövlətlərlə ticarət dövriyyəsinin artırılması xeyli müsbət haldır. Bütün qonşu dövlətlərlə ticarət dövriyyəsi artmışdır. Türkiyə ilə ölkəmizin ticarət dövriyyəsi keçən il 4 mlrd. dollara yüksəlibdir. Bu, böyük artım olmaqdadır. Ölkəmizin ticarət dövriyyəsi Rusiya ilə 20-25%, İranla 30% artmışdır. Gürcüstanla belə ticarət dövriyyəsi artmışdır. İstər ikitərəfli formatda, istərsə də çoxtərəfli formatda biz müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstəririk. Eyni zamanda energetika ilə nəqliyyat sahələrində. Mən bir neçə söyləmişəm ki, heç bir dövlət qonşularla əməkdaşlığı olmadan tranzit dövlətə çevrilə bilməz. Biz açıq dəniz üzrə çıxışı olmayan dövlət kimi hazırda beynəlxalq nəqliyyat mərkəzlərinin birinə çevrilmişik"(http://www.azerbaijan-news.az/view-181002/oten-ilin-iqtisadi-ugurlari-azerbaycanin-xarici-ticaret-elaqelerini-daha-da-genislendirmisdir,2020).

Bu gün respublikamızın Qafqazda dünya birliyi dövlətlərinin başlıca strateji tərəfdaşı olmasını, xüsusilə enerji sahəsi və müəyyən başqa sahələrdə əməkdaşlıq məsələsində görürə bilir. Uzunmüddətli perspektivdə dövləti regionda liderə

çevirmə və həmin mövqeni saxlamaq məqsədilə uzunmüddətli planlar vardır. İqtisadiyyatın açıq olmasını elan edən Azərbaycanımız, xarici iqtisadi siyasətdə ixrac sənayesinin inkişaf etməsi və malların ixrac edilməsinə yönəldilməsi çərçivəsində əmələ gələn bəzi problemlərlə rastlaşa bilər ki, bu isə müasir dünya ticarəti üzrə tətbiq edilən sivil hüquq normalarına müvafiq olaraq qanunvericilik aspektlərinin həll edilməsi üçün mürəkkəb işlərin öhdəsindən gəlməni tələb etməkdədir (Гаджев Ш.Т. 2000).

2.2. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin təmin edilməsinin hüquqi əsasları

Xarici iqtisadi siyasətin özü hüquqi tənzimləmə mexanizminin çevik və milli maraqlar təmin edən olmasının hesabına effektiv olur. Beynəlxalq normaların təcrübə üzrə tətbiq olunması və daxili qanunvericilik normaların transformasiyası üsulu ilə ölkənin stratejik maraqları xarici iqtisadi sfera və eyni zamanda, daxili siyasətdə gerçəkləşir.

Xarici iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi metodlarını şərti şəkildə iki qrupa ayırmaq olar: birbaşa tənzimləmə ilə dolayı tənzimləmə metodu. Birbaşa tənzimləmə metodu tərkibinə lisenziyanı ilə kontingentləşməni, valyuta siyasəti elementlərinin biri olan valyuta tənzimlənməsi üzrə aid etmək olar. Dolayı tənzimləmə metodu tərkibinə də gömrük tariflərini. Valyuta siyasətinin rəsmi resurslarının idarə olunması və məzənnə siyasəti elementləri, vergi mexanizmi, kreditləşmə, sığortalaşma və təşkilati-informasiya yardımının göstərilməsini daxil etmək olar.

Konstitusiyada maddə 11-də yazılıbdır: "Azərbaycan Respublikası digər ölkələrlə əlaqələrini hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalar üzrə nəzərdə tutulmuş prinsiplərə əsasən qurur". Bunun mənası odur ki, beynəlxalq

əlaqələr zamanı beynəlxalq hüquqi normalar ölkənin yerli hüquq normativ sənədlərinin hər birindən üstün hesab edilir və mübahisələrdə onlara istinad olunur.

Konstitusiyada 12-ci maddənin 2-ci bəndində isə bu müddəa yenidən təsdiq olunmuşdur. “Bu Konstitusiyada sadalanmış insan və həmçinin vətəndaş hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxmış olduğu beynəlxalq müqavilələrə müvafiq tətbiq olunur. 15-ci maddədə 2-ci hissədə “Azərbaycan hökuməti bazar əlaqləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafı üçün imkan yaradır, azad sahibkarlıq üçün təminat verir, iqtisadi əlaqələrdə inhisarçılıq və haqsız rəqabət olmasına yol vermir”. Bu maddə ilə ölkənin iqtisadi inkişafı üzrə hansı yolu önəmli tutması, bu yolda əmələ gələ biləcək hansısa bir maneələrin aradan götürülməsi üçün əlindən gələn istənilən vasitədən istifadə etməklə birgə azad sahibkarlığı məhdudlaşdırmır. Maddə 24-də də qeyd edilir ki, məhkəmə qərarı olmasa mülkiyyət hüququ ləğv oluna bilməz. Həmin maddələr yalnız yerli hüquqi şəxslərə yox, eyni zamanda xarici hüquqi, həmçinin fiziki şəxslərə şamil olunur. Həmin müddəalar daha açıq formada 59-cu maddə üzrə özünü göstərir: “Hər bir şəxs qanunla nəzərdə tutulan qaydada öz imkanları, qabiliyyəti və əmlakından istifadə etməklə təkbəşinə yaxud da başqaları ilə birgə azad sahibkarlıq fəaliyyəti yaxud da qanunla qadağan olunmuş başqa iqtisadi fəaliyyət növüylə əlaqəli məşğul ola bilər”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında maddə 69-da ölkənin vətəndaşı olan insanlarla yanaşı əcnəbilər barədə də qeyd edilmişdir. Xarici ölkənin vətəndaşları yaxud vətəndaşlığı olmayan insanlar Azərbaycanda olan zaman qanunda yaxud da Azərbaycanın tərəfdar çıxmış olduğu beynəlxalq müqavilələrdə digər hal nəzərdə tutulmadığı zaman, onlar da ölkə vətəndaşları kimi bizlə eyni hüquqlardan istifadə edə bilərlər və bizlərin icra etməli olduğumuz vəzifələrin hamısına əməl etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd edilən müddəalardan əlavə Konstitusiyanın digər müddəalarında da dövlət vətəndaşları və əcnəbilərin sərbəst şəkildə qanunla qadağan olunmamış iqtisadi fəaliyyət ilə (eyni zamanda xarici) məşğul olma və həmin fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsi məqsədi ilə hər hansı qanuni əlaqələri, eyni zamanda hüquqları təsbit olunur.

Konstitusiyadan əlavə digər önəmli hüquqi-normativ sənəd olaraq 10-u iyun 1997-ci il də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsidir. Odur ki, yerli və xarici sahibkar gömrük sərhədlərindən hansısa mal və əmtəəni keçirən zaman məhz həmin normativ sənəd qaydalarına əməl etməlidir. Gömrük Məcəlləsi ölkəmizin vətəndaşları və xarici vətəndaşlara gömrük sərhədindən mallar və əmtəələrin keçilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətin icra olunması və s. fəaliyyət növlərinin tənzimlənməsinə tamamilə nəzarətdə saxlayır, həmçinin təmin edir.

Bundan əlavə gömrük sərhədini tənzimləyən aşağıda göstərilən normativ sənədləri sadalamaq mümkündür:

1) Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24-ü iyun 1997-ci il tarixi, 609 sayılı Fərmanına əsasən təsdiq edilmiş “ Azərbaycanca idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənmə Qaydaları” və ona edilən dəyişikliklər;

2) “Aksizlər barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu (31-i dekabr 1991-ci ildə) və ona edilən dəyişikliklər;

3) “Gömrük tarifi barədə” Azərbaycan Respublikası qanunu (13-ü iyun 2013-ci il) və ona edilən dəyişikliklər;

4) “Beynəlxalq yük daşımaları barədə” gömrük konvensiyasının tətbiqi haqqında 12-i mart 1966cı il tarixi qanun;

5) Avropa Birliyi ilə Azərbaycan Respublikasının arasında ticarət və ticarətlə əlaqəli məsələlər barədə aralıq saziş və ona əlavə edilən Azərbaycanın keçmiş SSRI ölkələrinə vermiş olduğu üstünlüklərin indikativ siyahısı barədə sazişlər, inzibati orqanların arasında gömrük məsələlərinin üzrə qarşılıqlı yardımlaşma barədə protokolun və yekun aktının təsdiq olunması barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17-i fevral 1998-ci ildə).

6) “Azərbaycanda xarici ticarətin daha çox liberallaşdırılması barədə” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı (24-ü iyun 1997-ci ildə).

7) “Azərbaycanın ixrac-idxal əməliyyatları əsasında gömrük rüsumlarının dərəcələri barədə” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərarı (16-ı iyun 1997-ci ildə) və ona edilən dəyişikliklər;

8) “Xarici ticarət arbitrajı barədə Avropa Konvensiyasına qoşulma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13-ü may 1996-cı ildə);

9) Ölkədə xarici investorların maraqları və eyni zamanda yerli sahibkarların müdafiə edilməsi üçün “Xarici investisiyanın müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (15-i yanvar 1992-ci il);

10) “Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonaların yaradılma işinin sürətləndirilməsi barədə” Prezident Sərəncamına görə, Qaradağ rayonu Ələt qəsəbəsinin ərazisində hal-hazırda xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması üçün 11 nəfərdən təşkil olunmuş işçi qrup AİZ-in yaradılması ilə əlaqəli hazırlanmış, eyni zamanda qanun qəbul olunmuşdur;

11) Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2017-ci ilin 17 noyabr tarixi 500 nömrəli Qərarına əsasən ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası və idxal gömrük rüsumları dərəcələri ilə ixrac gömrük rüsumları dərəcələri”;

12) Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Kollegiyasının 2014-cü ilin 18-i sentyabr tarixi Q/04-14 sayılı Qərarına əsasən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasına gəlmək istəyən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan insanlara vizaların verilməsində müraciət və sənədlərin qəbul edilməsi üzrə inzibati rəqlament”;

13) Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən 2012-ci ilin 12-i sentyabr tarixi Q/07-12 sayılı Qərarına əsasən təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Qərarı “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının xarici dövlətlərdə uçotu və haqqı ödənilmiş əmək fəaliyyətiylə məşğul olan Respublika vətəndaşlarının qeydiyyat Qaydaları”;

14) “Elektron ticarət barədə”, “Əmtəə nişanları ilə coğrafi göstəricilər barədə”, “Haqsız rəqabət barədə” və “İcarə barədə” Azərbaycan Respublikası qanunları;

15) “Xarici ticarət iştirakçıların “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemi üzərindən həmişəlik istifadə hüququ əldə etməsi, bu hüququn dayandırılması, ləğv edilməsi və bərpa olunması Qaydası”nın təsdiq olunması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (21-i dekabr 2018-ci il);

16) “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı olaraq Azərbaycan Respublikası mövqeyinin gücləndirilməsi, həmçinin xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsiylə əlaqəli əlavə tədbirlər barədə” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2017-ci ilin 22-i fevral tarixi 1255 sayılı Fərmanı üzrə dəyişikliklər olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (25.06.2018);

17) “Made in Azerbaijan” rəflərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş xarici dövlətlərdə fəaliyyətdə olan mağazalar yaxud da mağaza şəbəkələrinin, eyni zamanda rüsumsuz ticarət mağazaları siyahısının müəyyən edilməsi Meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Qərarı (18-i oktyabr 2016-cı il).

Xarici ticarət münasibətləri hüquqi baxımdan 10-u yanvar 1994-cü ildə “Azərbaycanda xarici ticarətin əlverişliliyinin səmərəliliyi” barədə 5-i aprel 1994-cü ildə “Azərbaycanda xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsinin haqqında”, 17-i dekabr 1996-cı ildə “Azərbaycanda xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi haqqında”, 24-ü iyun 1997-ci ildə “Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatların tənzimlənmə qaydaları” və s. belə fərman və qərarlar əsasında tənzimlənməkdədir.

Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində qeyri-tarif metodların AR Nazirlər Kabinetinin tərəfindən müəyyən edilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 15-i noyabr 1995-ci ildə “Azərbaycanda xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsinin barədə” qərarı ilə ixrac əməliyyatların lisenziyalasdırması və kvotalaşdırılması ləğv edilir. Bu daxili istehsalı genişləndirmə və yerli müəssisəbrin xarici bazarlar üzrə çıxışını asanlaşdırmaq üçün atılmış bir addımdır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət tənzimlənməsinin tarif üsulu 20-i iyun 1995-ci ildə, “Gömrük tarifi barədə” Azərbaycan respublikasının Qanunu 22-i aprel 1998-ci ildə “Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatlarının üzrə gömrük rüsumları dərəcələri barədə” Nazirlər Kabinetinin qərarları və başqa normativ aktlara müvafiq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları xarici hüquqi yaxud fiziki şəxslərin birbaşa dəvəti, Azərbaycanda dövlət qeydiyyatından keçən hüquqi şəxslərin vasitəçiliyi nəticəsində fərdi şəkildə xarici dövlətlərdə işə düzələ bilər. Vətəndaşlar

xarici dövlətlərdə əmək fəaliyyətiylə məşğul olduğu zaman 1 ay ərzində Azərbaycan Respublikasının bu ölkədəki diplomatik nümayəndəlikləri üzrə qeydiyyatdan keçməli, həmçinin həmin ölkədə işləmələri haqqında rəsmi sənədi təqdim etməlidir. Ümumilikdə, qanunda xaricilərin Azərbaycanda əmək miqrasiyası qaydaları, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının xarici dövlətlərə əmək miqrasiyasının tənzimlənmə mexanizmləri əks edilmişdir. Yuxarıda adları sadalanan normativ hüquqi aktlardan əlavə 11-i dekabr 1998-ci il ölkəmiz BMT-də “Bütün fəhlə miqrantları ilə onların ailə üzvlərinin hüququnun qorunması barədə” 18-i dekabr 1990-cı ildə beynəlxalq Konvensiyaya qoşulubdur. Əmək miqrasiyası proseslərin sosial-iqtisadi həyatda bir çox sahələrə xüsusilə təsir göstərdiyini nəzərə alsaq, onların dövlətin tərəfindən tənzimlənmə və idarə edilməsinin zəruriliyini xeyli aydın görünür.

Azərbaycanda miqrasiyası sahəsindəki əsas problem ölkə tərəfindən tənzimlənmə və dövlətin nəzarətindən kənarda inkişaf etmişdir. Xarici əmək miqrasiya prosesinin tənzimlənmə sahəsində belə qeyri-qənaətbəxş vəziyyətin əmələ gəlməsi bir neçə səbəblə bağlıdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xaricə, həm də əcnəbilərin respublikamıza əmək miqrasiyası hər hansı bir dövlət qurumunun tərəfindən tənzimlənmir. Bu sahədə fərqli formada 4 nazirliyin - Daxili işlər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin, Xarici İşlər Nazirliyinin və Əmək və Sosial Müdafi Nazirliyinin fəaliyyət göstərməsini qeyd etmək olar. Ancaq bunların heç biri bu sahə üzrə aparıcı rol oynamırlar, onların fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir. Bu səbəbdən də ölkədən getmiş və ölkəyə gəlmiş əmək miqrantların konkret qeydiyyatı və uçotu aparılmır. Hazırda xarici dövlətlərdə çalışna Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının sayının, ixtisasının, yaşının və cins tərkibinin haqqında heç bir məlumatı əldə etmək mümkün deyil.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin baqşaq forması sayılan beynəlxalq və regional təşkilatlar üzrə üzvlük probleminin hüquqi tənzimlənməsinə baxdıqda çox təəssüflə qeyd etməliyəm ki, Milli Məclisdə indi də “Beynəlxalq təşkilatlar üzrə üzvlük barədə” Azərbaycan Respublikası qanunları qəbul olunmamışdır.

Bütün bu qeyd edilənlərdən bu cür nəticə əldə etmək olar ki, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq-iqtisadi, sosial, mədəni və s. münasibətləri xeyli genişdir. Bu əlaqələrin tənzimlənməsi məqsədilə isə hüquqi baza xeyli genişdir. Habelə dövlət xarici şirkətlərə müəyyən güzəştlərin edilməsi barədə bəzi sənədlər və ikitərəfli müqavilələr belə imzalanmışdır ki, həmin sənədlər vasitəsilə Azərbaycanda xarici əməkdaşlıq əlaqələri stimullaşdırılır.

Beynəlxalq ticarət sövdələşməsinin özü razılaşdırılan şərtlərə müvafiq olaraq, ayrı-ayrı dövlətlərdə olan iki yaxud da bir neçə tərəfin arasında müəyyən kəmiyyət və keyfiyyətli mal çatdırılması yaxud da xidmətlər göstərilməsi üzrə müqavilə nəzərdə tutmaqdadır.

Sövdələşmələrin beynəlxalq xarakterli olmasının aşkar olunması məhsulların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin haqqında BMT Konvensiyası (1980-ci ildə Vyana Konvensiyasında), həmçinin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri üzrə tətbiq olunan hüquq haqqında təzə Qaaqa Konvensiyasında (1985-ci ildə) verilmişdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasət strategiyasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmini prioritet kimi

Milli iqtisadiyyatda rəqabət üstünlüyünün formalaşması üçün dövlətin obyektiv və subyektiv faktorların rolu önəmlidir. Misal üçün, dünya maliyyə bazarı daxilində baş vermiş proseslər, ehtiyatlara qiymət səviyyəsinin ciddi dəyişməsi, makroiqtisadi siyasi sabitlik olması yaxud da pozulması onun səviyyəsi üzrə güclü təsir edir. Həmçinin təcrübədən görsənir ki, milli rəqabət üstünlüyün formalaşdırmaq üçün dövlət “ milli rombun” determinantları üzrə bu və ya başqa istiqamətdə təsir edə bilər. Bu vasitələrə maliyyə - kredit, vergi, antiinhisar siyasət və s. daxil edilə bilər. Ancaq burda bir məsələni qeyd etməliyəm ki, bu vasitələr doğru iqtisadi siyasətin vasitəsilə formalaşdırıla, təkmilləşdirilə bilər və ya zəifləyə bilər.

Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasının başlıca bazası hər bir dövlətin sahib olduğu təbii ehtiyatlar balansıdır. Həmin resurslar qiymətləndirilən zaman onların mövcud durumu, onlardan əhəmiyyətli istifadə əzərə alınmalıdır. Milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində insan amilinin rolu çoxdur. Ona görə ki, indiki dövrdə daimi insan inkişafını təmin etməyərək, yeni biliklər və informasiyaya sahib intellektual potensial formalaşdırmayaraq iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına nail olmaq qeyri-mümkün olur.

Transformasiya dövrün yaşayan dövlətlərin inkişaf xarakterinin öyrənilməsindən görsənir ki, əksər hallarda milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətliliyi texnolojik - innovation amillərin hesabına yox, hər şeydən öncə ucuz istehsal amillərinin hesabına əldə edilir. Istehsal amillərinin lazımi qədər olması nisbətən ucuz qiymətlə, onlardan ekstensiv istifadə yalnız qısa vaxtda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını təmin edə bilər. Bu cür bir durumda çıxış yolu bu ola bilər ki, göstərilən mərhələdə əldə edilə bilən əsas yüksək gəlirləri milli iqtisadiyyatda texniki - texnoloji səviyyənin yüksəldilməsi və onun strukturunun dəyişməkdə olan tələbat və şəraitə uyğunlaşdırılması üçün yönəldilsin.

Davamlı inkişaf nöqtəyi-nəzərdən rəqabət qabiliyyətliliyi dəyərləndirən zaman milli ehtiyatlar üzərində dövlətin nəzarəti, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bərabər əsas üzrə iştirak üzrə milli rəqabət üstünlüyündən istifadə etmə qabiliyyəti, bütün iqtisadi sistemdə möhkəmlilik və davamlılıq, elverişli sahibkarlığın inkişafı üçün təminatın verilməsi, bütün mülkiyyət subyektlərin marağının müdafiəsi, başqa cür desək, milli maraqları qorumaqla əhəmiyyətli investisiya - innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi imkanı nəzərə alınmalıdır.

Mövcud iqtisad ədəbiyyatında rəqabət qabiliyyətliliyinin 2 forması: qiymət rəqabəti ilə qeyri - qiymət rəqabəti fərqləndirilməkdədir. Aydındır ki, qiymət rəqabəti təməlinə məsrəflər və məhsuldarlıq səviyyəsi dayanır.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasının əməli problemlərini tədqiq edən zaman qeyd etmək gərəkdir ki, dünya bazarı üzrə ixrac edilən məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının ümumi

qanunauyğunluğundan biri isə məhsulların fərdi dəyərlərinin bazar dəyərindən az olması yaxud da tələb və təklif qanunları təsiri nəticəsində dünya qiymətlərinin formalaşmasıyla bağlıdır. Bunun özü də onunla əlaqəlidir ki, hər bir dövlət o məhsulları ixrac etməkdədir ki, onlarda bu məhsulların istehsal edilməsi üçün tələb edilən istehsal amilləri digər ölkələrə nəzərən çox yaxud ucuzdur. Bu məhsulların ixrac edilməsi iqtisadi baxımdan ölkə üçün daha əhəmiyyətli olduğu üçün ölkə bu məhsulların ixac edilməsinə zəmin yaradır. Bunların əksinə, ölkə o məhsulları idxal edə bilir ki, həmin məhsulların istehsal olunması ölkə daxilində xarici bazarlarda olan qiymətə nəzərən daha yüksəkdir. Bu səbəbdən də əməli fəaliyyətdə başlıca diqqət iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyəti artırmaq məqsədilə dövlətin müvafiq istehsal amilləriylə yaxşı təmin edildiyi sahələrin üstün inkişafı üçün yönəldilməsidir.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyat üzrə rəqabət qabiliyyətliliyin iki forması - qiymət rəqabəti ilə qeyri - qiymət rəqabəti fərqləndirilir. Aydınır ki, qiymət rəqabətinin əsasında məsrəflər və məhsuldarlığın səviyyəsi dayanır. Bununla da, M.Porter özünü tədqiqatlarında rəqabətqabiliyyətinin qeyri - qiymət amilin əsas götürür: “Rəqabət qabiliyyətin qeyri-qiymət amili o deməkdir ki, iqtisadiyyat nəticələrinin tədavi prosesində öz əmtəəsini satan zaman əsas faktor olaraq qiymət götürülmür”. Milli iqtisadiyyatda davamlı rəqabətqabiliyyətin təmin etmək məqsədilə ölkədə elm və təhsilin inkişaf etməsinə, elm tutumlu yüksək texnoloji məhsulların istehsalına, ümumiyyətlə sözlə, investisiyalarda innovasiya xarakterinin gücləndirilməsi və dövlət büdcəsinin hesabına vəsaitlərin üstünlüklə yönəldilməsi isə mühüm önəm kəsb edir. Aydınır ki, ölkəmizdə bu gün iqtisadiyyat sahələri ən çox neft məhsullarının istehsal edilməsi və satışından, həmçinin onlara qiymət səviyyəsindən xeyli asılıdır. Bu səbəbdən də, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətin artırılması zamanı milli prioritetlərin müəyyən edilməsi, xüsusilə, qeyri-neft sahəsinin üstün inkişafının təmin olunması müstəsna əhəmiyyətə sahibdir. Təhlildən məlum ki, qloballaşma şəraitində formalaşmış milli iqtisadiyyatlar getdikcə asıq iqtisadiyyata çevrilir. Açıq iqtisadiyyat mühitində onların əlverişli fəaliyyətinin təmin olunması əhəmiyyətli şəkildə onların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi ilə

ölkədə aparılan xarici iqtisadi siyasətin keyfiyyətiylə birbaşa əlaqəli olur. Nəticədə, milli rəqabətqabiliyyətliliyi yekun nəticədə iqtisadi- sosial, siyasi, daxil-xarici və s. amillərlə şərtlənməkdədir. Bütün bunlar öz-özlüyündə transformasiya mühitində milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətlilik anlayışının mənasının, meyarlarının göstəricilər sistemi və onun təmin edilməsinin ən əsas istiqamətlərinin nəzəri, həmçinin əməli nöqteyi-nəzərdən bir daha qiymətləndirilməsini tələb edir.

İndik dövrdə milli iqtisadiyyatın qloballaşma proseslərinə aktiv qovuşması onun rəqabətqabiliyyətlilik və iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi üzrə güclü təsir edir. Milli iqtisadi təhlükəsizlik təmin edilməsi - iqtisadi, sosial, siyasi və həmçinin mədəni amillərin, həmçinin onların qarşılıqlı təsirlərinin iştirak etmiş olduğu çoxfunksional prosesdir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsindən məlum ki, çox sayda amillər arasında milli ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi xüsusilə əhəmiyyətli rol oynayır. Təbii ehtiyatlar, əmək resursları, intellektual, şübhə yoxdur ki, maliyyə ehtiyatları ilə birlikdə milli resurslar investisiyalar formasında iqtisadiyyata cəlb olunmuş istehsal amilləridir. İstehsal amillərinin səmərəliliyi (məhsuldarlığı), uzunmüddətli perspektiv üzrə onların ölkə daxilində rəqabət üstünlükləri yarada bilmə qabiliyyəti milli investisiya ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyindən asılı olmaqdadır. Öz-özlüyündə, istehsal amillərindən istifadədə səmərəlilik dərəcəsi bu yaxud da başqa resursun iqtisadiyyata cəlb edilməsinə nəzərən dövlətin siyasətinin əlverişliliyi və ümumilikdə, dövlətin investisiya siyasətindən birbaşa asılıdır. Dövlətin milli mənafeələrinin təmin olunması üçün real iqtisadiyyat üzrə hansı investisiya və hansı həcmə cəlb edilməyini ölkənin investisiya siyasəti müəyyənləşdirir. Bəzi hallarda investisiyalarda kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası, nəinki müxəlif milli təsərrüfatların inkişaf etməsi üçün, eyni zamanda, onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini üçün həlledici rol oynamaqdadır.

Dünya dövlətlərindəki mövcud siyasi, həmçinin iqtisadi azadlıqların səviyyəsi ilə əlaqəli ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların tərəfindən hesabatlar hazırlanmaqdadır. Təcrübədən məlum olur ki, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya İqtisadi Forumunun və belə ciddi təşkilatların hazırlamış olduları hesabatlar xeyli

obyektiv olur. Ona görə ki, həmin təşkilatlar dünya dövlətlərindəki obyektiv durumu əks etdirmək üçün çalışır. Nüfuzlu ekspertlər isə əsasən hansısa dövlətdəki siyasi və iqtisadi azadlıqlardan danışan zaman yuxarıda adı qeyd edilən təşkilatların hesabatına istinad edirlər.

Nəticədə, Dünya İqtisadi Forumunun hazırlamış olduğu hesabatlarda da ölkəmizədi iqtisadi inkişaf özünü göstərir. Rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılma indeksi rəqabətkabiliyyətliliyində ortamüddətli perspektiv üzrə yüksək sürət əldə etmək üçün imkan yaradan iqtisadi siyasət və institutları cəmləşdirməkdədir.

Rəqabət qabiliyyətliliyində cari indeks isə mikroiqtisadi institut göstəricilər modeli, bazar quruluşu və indiki vəziyyətdə rifahın yüksək səviyyəsin təmin edə bilən iqtisadi siyasətdə istifadə olunur. Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi dərinləşdikcə Milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması ortaya yeni problemləri çıxarır. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın UTT üzrə üzvlüyü ilə əlaqəli danışıqlar prosesində, göstərilmiş problemlərin həll edilməsinin zəruriliyi əsas gətirilərək, başqa ölkələrə nəzərən daha ağır şəraitlə üzvlük prosesinə qoşulmağımızın nəzərə alınması üçün nail olmaq xeyli vacibdir. Əks halda, indiyə qədər ölkənin maliyyə resurslarının məhdudluğu üzündən kifayət qədər himayə edilməyən və investisiya qıtlığının səbəbindən texniki və texnolojik baxımdan yeniləşməsinin ləngidiyi üçün hal-hazırda rəqabətkabiliyyəti aşağı olan, ancaq cari-potensial müqayisəli üstünlüyə sahib olan istehsal sahələrinin inkişafı perspektivlərini zəiflətməmiş oluruq.

Bu məqsədlə, hal-hazırda aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə işlərin gücləndirilməsi tələb edilir:

- Milli iqtisadiyyatın dövlətin beynəlxalq əmək bölgüsündə sahib olduğu üstünlükləri, iqtisadi potensialın mövcud vəziyyəti ilə daxili tələbatı nəzərə alınaraq mütərəqqi strukturunun formalaşdırılmasının sona çatdırıla bilməsi;

- Sosial və iqtisadi həmçinin texniki və istehsal, elmi və texniki, həmçinin ekoloji sahələr üzrə beynəlxalq standartlara nail olması;

- Milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, həmçinin buna mütənasib olaraq daxili bazarın xarici rəqabət üzrə açılması, eyni zamanda daxili və dünya bazarı qiymətlərinin uyğunluğunun təmin edilməsi;

- Milli valyuta dönərliliyinin təmin edilməsi;

- Ölkədə investisiya mühitinin xeyli əlverişli hala gətirilməsi, bir sözlə, Milli iqtisadiyyatda investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi;

- Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və Milli mənafeələrinin təmin olunması;

- Milli iqtisadiyyatda strategiya önəmli müəssisələr və sahələrinin saxlanılması barədə UTT -lə razılaşma proteksionist siyasətin işlənərək hazırlanması və gerçəkləşməsi;

- ÜTT daxilolma təşəbbüskeşliyi ilə, məşğulluq səviyyəsinin potensial azalması nəticəsində şərtlənən itkilərin kompensasiyasıyla bağlı olan məsrəflərin, komplektləşdirici məmulatların, yarımfabrikatların və ümumsənaye təyinatlı məmulatlarının üzrə əlverişli kooperasiyasının inkişafının hesabına istehsal xərclərinin azaldılmasına şərait yaradılması üçün kiçik biznes üzrə himayədarlığın gücləndirilməsi xeyli zəruridir.

Ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin özü iqtisadi diplomatiya xarakterini müəyyənləşdirir. Diplomatlar dövlətlərini təmsil edən zaman iqtisadiyyatların xarakterin nəzərə almalı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində cərəyan etməkdə olan hadisələr və prosesləri izləməlidir. Dəyişən iqtisadi həqiqətlər müasir iqtisadi diplomatik metodlardan istifadə etməni zəruri edir. Bir sıra ölkələr iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə sırf iqtisadi metodlardan, digərlərisə qeyri-iqtisadi metodlardan istifadə etməkdədirlər. Qeyri-iqtisadi metodlardan ən çox böyük ölkələr siyasi və hərbi üstünlüklərinə əsaslanmaqla istifadə edirlər.

Bu əsas üzrə iqtisadi diplomatiya göstərilənləri həll etmək üçün çalışır:

- ikitərəfli ticarətdə önə çıxan biləcək mübahisələrin hər birini həll etmə və öz tərəfdaşlarıyla ticarət danışıqları aparma;

- ölkənin iqtisadi diplomatiya sahəsində olan rəsmi mövqeyin formalaşdırmaq və buna görə tövsiyələri hazırlamaq.

Mütəxəssislərin hesablamalarına əsasən, XXI əsrin başlangıcı dünyada 63 min müəssisə və onların xaricdə olan 690 min filialları fəaliyyətdə idi. Beynəlxalq miqyasda tanınan 100 transmilli korporasiya (müəssisə) əsas sənaye istehsalçısı kimi fəaliyyət göstərirdir.

Xarici iqtisadi siyasət üzrə iqtisadi diplomatik fəaliyyət metodu kimi yardım etmə siyasətindən istifadə olunur. Xarici yardım siyasəti həyata keçirməklə dövlət potensial fəaliyyəti müstəvisində (ölkə yaxud da regionda) özünün iqtisadi maraqlarının təminatı məqsədilə münbit şəraitin əmələ gəlməsinə maraqlı olur. Xarici iqtisadi siyasət, həmçinin onun hədəfə çatması üsulu sayılan iqtisadi diplomatiya rəasional əsasə malik olmalı, onun gerçəkləşdirilməsi zamanı iqtisadi davranışlar beynəlmiləl asılılığa yox, dayanıqlı nizamın yaranması üçün xidmət etməlidir. Lakin iqtisadi baxımdan güclü ölkələr iqtisadi yardım etməklə iqtisadi baxımdan qüdrətlənmək üçün çalışırlar.

İqtisadi diplomatik fəaliyyət tənzimlənməsində başlıca problemlərdən biri isə təbii resurslar və iqtisadi fəaliyyətin üzərində dövlətin suverənliyinin təmin edilməsidir.

İqtisadi diplomatiyanın problemli məsələlərindən biri isə beynəlxalq iqtisadi hüquqda inkişaf prosesi, həmçinin onun siyasi aspekti barədə yekdil fikrin olmamasıdır. Bu problemin ortadan götürülməsi üçün ayrı-ayrı dövrlərdə beynəlxalq hüquq normaların məcəllələşdirilməsi təklifləri səslənibdir. Qanunvericilik bazası ilə birgə hüquqi tənzimlənmə işin gerçəkləşdirəcək xüsusi mexanizmlər olmalıdır. Bu mexanizmlər yüksək işlək, həmçinin effektiv fəaliyyət xüsusiyyətlərinə sahib olmalıdır. Həmin mexanizmlər iqtisadi təhlillə, proqnozlarla yanaşı, tətbiq məsələlərlə isə məşğul olmalıdırlar.

Xarici iqtisadi siyasətin lazımlı nəticələr verməsi məqsədilə iqtisadi və kommunikasiya infrastrukturları standartlarının yüksəldilməsi gərəkdir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində xüsusi çəkiyə malik prinsiplərdən biri isə iqtisadi əməkdaşlıq prinsipi olmaqdadır. BMT Nizamnaməsində ifadə olunan prinsiplər və məqsədə uyğun olaraq hər hansı iqtisadi əməkdaşlıq forması üzrə iştirak hüququn; universal, həmçinin regional iqtisadi

təşkilatlarda ölkələrin iştirak hüququn, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə tərəfdaşları sərbəst müəyyənləşdirmək hüququnu, inkişafdakı və keçid iqtisadiyyatlı, ölkələrin maraqlarını müdafiə edərək beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasının istiqamətində ölkələrin qarşılıqlı güzəşti və yardım hüququn və s. nəzərdə tutmaqdadır.

Qloballaşma dünyamızda ən aktual məsələlərindəndi. O, ictimai həyatda bütün təzahürləri əhatə etməkdədir. Müasir həqiqətlərdə iqtisadi diplomatlarda iqtisadi integrasiya proseslərinin aşağıda göstərilən mərhələlərini bilməsi zəruri olmaqdadır:

1. Azad ticarət zonaları; üzv ölkələrin arasında ticarət sferası üzrə bütün məhdudiyyətlər ləğv olunur.

2. Gömrük ittifaqı; üçüncü dövlətlərə qarşı vahid gömrük tarif dərəcələri tətbiq olunur.

3. Ümumi bazarlar; məhsul istehsal edilməsi və satılmasının blokdaxili davranışı tam sərbəstləşdirilməklə ümumbazar məkanı formalaşdırılmaqdadır.

4. İqtisadi ittifaqlar; iqtisadi qanunvericilik ilə milli iqtisadi siyasətlərin hamısı bir- birlərinə uyğunlaşdırılır.

İqtisadi diplomatiyanın funksiyaları xeyli geniş əhatəyə sahibdir və çoxtərəflidir. Onlar öz növbəsində lazımi iqtisadi tədbirlərin işlənərək hazırlanmasını birləşdirir. Xarici iqtisadi siyasətin yaradılması zamanı integrasiya prosesləri üzrə dövlət bir sıra yönərdə dividendlər əldə etmək üçün çalışır. Birinci növbədə integrasiya prosesi gedişində ölkənin istehsalını təqdim, həmçinin reklam etmə imkanları artır. İntegrasiya iqtisadi əlaqələr qarşısındakı bəzi məhdudiyyətləri ortadan qaldırır. İqtisadi məhdudiyyətlərin ortadan götürülməsi də gəlir əldə olunmasına kömək edir, Gəlir də ictimai sabitliyi formalaşdırır. ÜTT mürəkkəb bir mexanizm olmaqdadır, açıq və sağlam rəqabətin özünü dünya ticarəti münasibətləri üzrə təmin etmə vəzifəsini üzərinə götürübür. Bu iqtisadi qurumun başlıca prinsipi gömrük tariflərinin get-gedə aşağı salınmasıdır. Gömrük rüsumları dərəcələri ÜTT üzrə təsbit olunmuşdur. Bu zaman tarif dərəcələrini birtərəfli formada yüksəltmək olmaz. Ticari tərəfdaşların hamısı ilə konsepsiyaların şərtlərinin ödənməsi barədə danışıqlar aparılmalıdı. Bağlılıq səviyyəsi ölkənin ticari rejimində liberallıq dərəcəsinə xarakterizə etməkdədir. Məsəl üçün qeyd etmək gərəkdir ki, Uruqvay raundu zamanı

qərara alınıbdır ki, beş il müddətində sənaye məhsulları üzrə tarif dərəcələri 38 faiz azaldılsın, II qrup malların üzrə tarif dərəcələri ləğv olunsun, bağlılıq rüsumları payı inkişaf etmiş dövlətlərdə 97 faizə kimi, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə 91 faizə kimi artırılınsın.

ÜTT prinsiplərinin tətbiq edilməsi ölkəyə xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) səmərəliliyini artırmaq üçün imkan verir. Ona görə ki, gömrük rüsumları sadələşdirilir, bəzi maneələr aradan götürülür. Dövlətə kapital axını və investisiya yatırımı çoxalmaqdadır. Təzə iş yerləri yaradılır və işsizlik probleminin həll edilməsinə kömək olur. Vətəndaşların rifah səviyyəsi yüksəlməkdədir. ÜTT-nin başlıca prinsiplərinin biri milli gömrük-tarifi sistemlərinin unifikasiyalaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə təşkilatın tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdür. Onların əsaslarından biri isə malların mənşələrinin təyin edilməsidir. İdxala qoyulmuş gömrük dərəcəsi səviyyəsi malın harada istehsal olunmasından asılıdır. Məhsulun gömrük qiymətləndirilməsində vahid sistem QATT razılaşmasındakı VII maddədə təsbit olunmuşdur. Razılaşmaya görə malın gömrük dəyərləndirilməsi eyni analogi qiymət əsasında, istehsal vahidi qiyməti əsasında və digər üsullarla həyata keçirilə bilər. ÜTT meyarları üzrə gömrük tariflərini ayrı-ayrı istiqamətlərdən xarakterizə edə bilən göstəricilər var. Birinci göstəricilər tariflərdə əmtəə strukturları ilə bağlıdır. Tariflərin göstəricilərindən biri isə məhsulun əmtəə mövqesinin sayıdır (number of tariff line). Mövqələrin sayının çox olması tarif dərəcəsinin nə dərəcə differensiasiya etməsini göstərməkdədir. Tarifdə əmtəə mövqedi nə qədər çoxdursa, hökumət danışıqlar zamanı o dərəcə çox maneəvər etməklə qarşılıqlı güzəştlər əldə edə bilər. İnkişaf etmiş tənzimləmə sisteminə malik olan dövlətlər üçün müfəssəlləşdirilən idxal tarifləri səciyyəvi olmaqdadır.

Tarifin differensiasiya olunması, tətbiq edilən əmtəə nomenklaturaları və onun necə tətbiq edilməsindən asılıdır. Birinci əmtəə nomenklaturası XX əsr əvvəllərində 29 dövlət tərəfindən qəbul olunmuşdur. O, 186 bazis məhsul mövqeyini birləşdirə bilən 5 bölmədən təşkil olunmuşdur idi. Ancaq çox keçməməklə Brüssel nomenklaturalarında beynəlxalq ticarətin tələblərin ödəmədiyi meydana çıxdı.

İkinci dünya müharibəsinin ərəfəsində ikinci əmtəə nomenklaturasının özü - Beynəlxalq Ticarət Statistikası üzrə malların minimal siyahısı formalaşdırılmışdı.

XX əsrdə 90-cı illərə qədər dövlətlərin bir çoxunda əsasən xarici ticarət fəaliyyəti və gömrük tənzimlənməsinin dörd təsnifat sistemi qəbul olunmuşdur:

1. Gömrük Əməkdaşlıq Şurası (hazırda Ümumdünya Gömrük Təşkilatının) nomenklaturası (GƏŞN),

- Brüssel Gömrük Nomenklaturası (BGN)
- GİYŞ in əmtəə Nomenklaturası;

2. BMT -də Standart Beynəlxalq Ticarət Təsnifatları.

Sonrakı göstəricilər tarif dərəcələri göstəriciləridi. Onlar tariflərin ümumi xarakteristikasında istifadə olunurlar. Eyni zamanda bu göstəricilər vasitəsilə tarifləri müqayisə etmək mümkündür. Onlar arasında gömrük tarifinin orta səviyyəsinin müəyyən olunması göstəriciləri önəmli yer tutur. Həmin göstərici iki variant üzrə istifadə olunur. İlk olacaq - orta dərəcə və sadə göstəricidir. Onun hesablanması məqsədilə əlavə statistik hesablamalar üçün ehtiyac yoxdur. Belə dərəcə önəmli dərəcələr cəminin əmtəə müvəqqətlərinin sayı üzrə münasibətdə formalaşır. Onun əsas üstünlüyü hesablaşma sadəliyidir. Dövlət üçün səmərəli olmayan məhsullara olan tarif dərəcəsi yekunda səmərəli məhsullara da eyni şəkildə təsir göstərir. Bu idxalında əsas fərqi olmayan ölkələr üçün xüsusi müvəffəqiyyətlə tətbiq edilə bilər. İkinci göstəricisə, orta hesablanan tarif dərəcəsidir. Orta hesablanan tarif dərəcəsi universal olmaqdadır. Onun hesablanması məqsədilə tarif tətbiq edilən əmtəə nomenklaturası üzrə statistik məlumatlar gərəkdir. Onun ən önəmli xüsusiyyəti hər bir məhsul üçün ayrıca xüsusi fikir verməsidir. Birincidən fərqli şəkildə hesablanan göstəricilər yekun olaraq tarif tətbiq olunmuş hər bir əmtəə nomenklaturun ayrılıqda nəzərə alırlar.

Azərbaycanda da ÜTT üzrə inteqrasiya yönündə gömrük dəyərinin müəyyən olunmasında gömrük-tarif siyasətinin həyata keçirilməsində hüquqi tənzimləmə işi aparmaqdadır (HüseynA, Əzizov A.2018).

Ümumiyyətlə, ÜTT üzrə üzvlükdən yetərincə səmərələnmək üçün islahatlar dərinləşdirilərək dünya bazarında kəskinləşmiş rəqabət mühitində milli

iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin davamlılığını təmin edən şərait zəmin hazırlanmalıdı. ÜTT-yə üzvlüyün olması məqsəd kimi yox, ölkəmizin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, həmçinin dünya təsərrüfat sistemi üzrə səmərəli integrasiya edilməsi üzrə həyata keçirilən işlərin yalnız mərhələlərindən biri olaraq çıxış etməlidir. Ümumən həyata keçirilən araşdırmalardan məlum olur ki, indiki dövrdə milli iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyinin artması ykən nəticədə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinin önəmli şərtinə çevrilir.

3.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi yolları

XXI əsr qloballaşmış dünya iqtisadiyyatı şəraitində dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi ön plana çəkilir. Proqnozlardan məlum olur ki, ölkənin daxilində siyasi sabitliyin təmin edildiyi şəraitdə bu cür suveren ölkəyə iqtisadi sfera ilə əlaqəli təhlükələr heç də azalmayacaq. Ona görə ki, beynəlxalq maliyyə bazarları, ticarət, transmilli korporasiya fəaliyyəti genişləndikcə, İKT xidmətləri təkmilləşdikcə bu və ya başqa dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri də mürəkkəbləşir.

Dövlətdə iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, birinci növbədə, iqtisadiyyat və onun qurumlarının elə durumu başa düşülür ki, bunun özü milli mənafeləri qorumağa, yeridilmiş siyasətin sosial yönümlüyünü, iqtisadiyyat və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin tələb edilən səviyyədə olmasına şərait yaratsın. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, ilk olaraq, dövlətin müstəqilliyinin müdafiəsi üçün vacibdir. Iqtisadi

təhlükəsizliyin təmin etməyən ölkə müstəqil sayıla bilməz. Ölkəmiz iqtisadi təhlükəsizliyinin qlobal çağırışlar mühitində təmin olunmasının amillərindən biri isə milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir.

İqtisad ədəbiyyatlarında iqtisadi təhlükəsizlik dediyimiz zaman, mövcud iqtisadi sistemdə elə bir önəmli keyfiyyət halı anlaşılır ki, o, bir yandan ölkə vətəndaşlarının normal yaşayış fəaliyyəti mühtini, xalq təsərrüfatının temple inkişafı üçün tələb edilən zəruri ehtiyatlarla təmin etmək, digər yandan isə, ardıcıl şəkildə milli iqtisadiyyatda dövlət maraqlarını səmərəli gerçəkləşdirmək qabiliyyətinə sahib olsun.

Dünya birliyinin inkişaf etməsinin müasir mərhələsi dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyiylə birgə rəqabət üstünlüklərinin qarşılıqlı asılı olmasının güclənməsi ilə xarakterizə edilir. Həmin proses müxtəlif milli təsərrüfatların mənafeləri üzrə istiqamətlənmiş təhlükələrin intensivliyinin çoxalması ilə nəticələnə bilər. Beynəlxalq rəqabət zamanı rəqiblərə qarşı lazımlı müqavimət qabiliyyətinin olmaması dövləti ümitsiz autsayderə çevirməklə, onun iqtisadi artımın sarsıda bilər. Belə vəziyyət ölkənin milli təhlükəsizliyinin itirilmə ehtimalını reallaşdırır. Bununla bağlı olaraq, milli mənafeələrə yarana biləcək təhlükələrə qarşı müqavimətlər göstərmək vasitəsi olaraq, qlobal iqtisadi məkanda dövlətin sabit mövqelərə nail olmasının mümkün vasitələri irəli plana çıxır.

Azərbaycanda əldə olunmuş siyasi sabitlik şəraiti, eyni zamanda son zamanlar islahatların gələcək irəliləyişləri üçün yaradılmış müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi baza, bizcə, artıq indiki dövrdə iqtisadiyyatımızın qarşısında rəqabət qabiliyyəti xeyli yüksək olan ilk əlli dövlət sırasına daxil olma imkanını gündəmə gətirir. Bu, bizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının inkişaf etdirilməsinin davam işinin həqiqi və həmçinin, irimiqyaslı məqsədidir.

Qloballaşma mühitində bazar sisteminin təsirinin nəticəsində ölkənin yeni müstəqil vəzifəsi olaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin müdafiəsi önəmli məsələlərdən biridir. Təhlükəsizlik dövlətin bütün sahələrindəki və özünü göstərən xeyli mürəkkəb sistem və vahid orqanizmdir. Öz məzmununa əsasən beynəlxalq,

regional və milli (dövlət, bölgə ilə fərdi) təhlükəsizlik formalarının aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdırmaq mümkündür: hərbi, elm-texnoloji, sosial, siyasi-demoqrafik, iqtisad, genetik, informasiya, enerji, mədəniyyət, intellektual, həmçinin hüquqi təhlükəsizliklər. Şübhə yoxdur ki, təhlükəsizlik sistemi üzrə iqtisadi təhlükəsizlik əsaslıq təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizlik məsələsi öz-özlüyündə kompleks və geniş spektr üzrə məsələlərin həll edilməsini özündə birləşdirir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi dediyimiz zaman, iqtisadi, siyasi və hüquqi şərtlərin elə uyğunsuzluqları dərk edilir ki, onlar uzun müddətli perspektiv üzrə daha əhəmiyyətli metodlarla əhalinin hər nəfərinə yüksək miqdarda iqtisadi ehtiyatların dayanıqlı, sabit, həmçinin dinamik inkişafın təmin etmiş olsun.

İqtisadi təhlükəsizliyin mənası, məzmunu onun kəmiyyət, həmçinin keyfiyyət xüsusiyyətlərini ifadə edə bilən meyarlar və göstəricilərin vasitəsilə müəyyən edilir. İqtisadi təhlükəsizlik meyarları iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətin əks etdirən başlıca proseslər baxımından iqtisadiyyatın vəziyyətinin dəyərləndirilməsini təmsil edir. Öz-özlüyündə iqtisadi təhlükəsizlik meyarları iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlar sistemindən səciyyələndirilir. İqtisadiyyatın vəziyyətin mürəkkəb sistem olaraq göstərən yüzlərlə indikator var. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyin xarakterizə edən indikatorlar iqtisadi təhlükələrin yaranma müxtəlifliyi və miqyasına əsasən xeyli əhəmiyyətlidir. Indikatorlar özündə dövlətin iqtisadi sistemi, onun dayanıqlığı və artma potensialını xarakterizə edən əsas parametrləri əks etdirir. Təhlükə yaradan amillərin konkret identifikasiyası, onları müəyyənləşdirən alətlərin düzgün seçilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyəti və lazımı önəmli addımlar atılmasının imkanı yaradır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsasən təmin edilməsində iqtisadi təhlükəsizlik parametrləri istifadə edilir. Dünya təcrübəsindən, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından, eyni zamanda Azərbaycan mütəxəssislərinin tərəfindən hazırlanan proqram layihələrindən bəhrələnməklə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıda göstərilən kimi təsnifləşdirmək olar :

- dövlət iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal mühitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, ölkə daxilində dövlətin adi və eyni zamanda ekstremal mühitlərdə fəaliyyəti üzrə xarici müdaxilə və iştirakdan asılılığı olmayan yenidən istehsalı təmin edə bilən istehsal sahələrinin olması;

- əhalinin normal yaşayış səviyyəsi və hansısa böhranlı mühitdə onun saxlanılma imkanları. Yəni, dövlətin sosial-iqtisadi sabitliyi nöqteyi-nəzərdən yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin əmək differensiasiyası və işsizliyin normal səviyyədə olması;

- qiymət sabitliyi;

- maliyyə axının normal səviyyəli olması;

- valyuta vəsaitinin xaricə axın limitini aşmaması;

- yerli malların xarici bazarlara daxil olması, daxili ehtiyacların idxalın hesabına mümkün hədlər üzrə ödənilməsinə imkan yaradan xarici ticarət sisteminin olması;

- önəmli elmi-praktiki mərkəz fəaliyyətinin intensivləşməsi;

- iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənmə sisteminin mövcud iqtisadi sistem üzrə uyğun yaradılması və s.

Bütün həmin halların olması zamanı dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq mümkündür. Bu dediklərimiz iqtisadi təhlükəsizlik kriteriyaları və parametrlərinin ümumiləşən formasıdır. Bunların bir çoxu hər bir dövlətdə konkret rəqəmlərlə idarə edilir. Ölkəmiz üçün həmin göstəriciləri bu cür müəyyən etmək mümkündür: inflyasiya səviyyəsi 1-2 il ərzində 50 faizi, bir neçə il ardıcıl şəkildə 25 faizi keçməməlidir; dövlətin büdcə kəsiri bir il ərzində maksimum 20-30 faizi, uzunmüddətli dövr üzrə 3-8 faizi keçməməlidir və s.

Dünya birliyinin inkişafında müasir mərhələsi dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyiylə birlikdə rəqabət üstünlüyünün qarşılıqlı asılılığının güclənməsinin nəticəsində xarakterizə edilir. Həmin proses müxtəlif milli təsərrüfatların mənafelərinə istiqamətlənmiş təhlükələrin intensivliyinin çoxalması ilə nəticələnə bilər. Beynəlxalq rəqabət zamanı rəqiblərə qarşı lazımlı müqavimət qabiliyyətinin olmaması dövləti ümitsiz autsayderə çevirməklə, onun iqtisadi artımın sarsıda bilər.

Buelə halda ölkənin milli təhlükəsizliyinin itirilmə ehtimalını gerçəkləşdirir. Bununla bağlı olaraq, milli mənafeələrə yarada biləcək təhlükələr üzrə müqavimət göstərmək vasitəsi olaraq, qlobal iqtisadi məkanda dövlətin sabit mövqelərə nail olmasında mümkün vasitələr ön plana çıxır.

İndiki dövrdə milli iqtisadiyyatda təhlükəsizliyin təmin olunmasının çox önəmli istiqaməti ümumilikdə milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqəlidir. Aydındır ki, hər bir dövlətin əsasən milli iqtisadiyyat potensialı, yenidən istehsal şərtləri, ehtiyatlar balansı, onıardan istifadənin dərəcəsi, həmçinin beynəlxalq miqyasda onların gerçəkləşdirilməsi mümkünlüyü istehsal edilən mal və xidmətlərin dünya standartları üzrə nə dərəcə cavab verməsindən, bir sözlə, onun rəqabətqabiliyyətindən asılı olmaqdadır.

Qeyd etmək gərəkdir ki, milli iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyi mürəkkəb məvhum olmaqla, müxtəlif iqtisadçıların tərəfindən müxtəlif şəkildə xarakterizə edilirlər. Əsasən, milli iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlilik dediyimiz zaman, onun sahələri və firmalarının rəqibi üstələmə qabiliyyəti və beynəlxalq bazarlar daxilində möhkəmlənmə dərəcəsi başa düşülür. Bu nöqteyi-nəzərdən əsasən milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti öyrənilməsi bu və ya başqa dövlətdə rəqabət üstünlüklərinin nə dərəcədə zəif və güclü olmasının xarakterizə etmək üçün imkan verir.

İqtisadi sistemdə yaranan hər bir dəyişikliyə təhdid demək olmaz. Dəyişikliklərin əksər hissəsi gündəlik iqtisadi fəaliyyət ilə əlaqəlidir və onun məsrəflərini əks etdirir. Misal üçün, maliyyə şoklarının iqtisadi sistem üzrə neqativ təsirləri; və ya ekologiyaya əhəmiyyətli məsrəflərin çoxalması ilə iqtisadi sabitliyə bir sıra əngəllər milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi üçün təhdid ola bilməz. Digər yandan milli təhlükəsizlik üçün olan təhdidlər belə iqtisadi sistemə həmçinin iqtisadi təhlükəsizlik üzrə olan təhdidlər olaraq çıxış edə bilməz. Misal üçün: müdafiə məsrəflərinin azalması iqtisadi təhlükəsizlik üçün heç bir iqtisadi səmərəlilik baxımından təsir göstərmir, ancaq milli mənafeələr üzrə “fəlakət”dir. Belə çıxır ki, iqtisadi təhlükəsizlik məsələsinə sırf iqtisadi sfera və iqtisadi sahənin başqa sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsi nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq gərəkdir (hərbi-iqtisadi

sferalar, iqtisadiyyat ilə ekologiyanın qarşılıqlı əlaqələri, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinin iqtisadi aspektləri).

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas məqsədi respublikamızın suverenliyini qoruyub saxlama, ərazi bütövlüyünü bərpa etmə və bazar iqtisadiyyatı sistemi əsaslarını yaratmaqdı. Ümumiyyətlə, bu Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının başlıca cəhətlərindən biridir və həmin problemin həll edilməsinin başlıca ağırlıq mərkəzi iqtisad təhlükəsizlik sisteminin üzərinə düşməkdədir.

Hazırda iqtisadi siyasəti həyata keçirərkən milli iqtisadi təhlükəsizlik üzrə təsir göstərən problemlər arasında dövlət iqtisadiyyatına birbaşa yox, həmdəki dolayı yolla təsir göstərənləri nəzərə almaq mütləqdi. Bu cür təhlükələrin sırasına aşağıda göstərilənləri daxil edə bilərik:

- Milli məhsulda rəqabət qabiliyyətliliyin aşağı olması
- İxrac prosesinin xammal yönümlü olması
- Texnikanın və texnologiyanın idxaldan asılılığı
- Dövlətdən kapitalın xaricə axını
- Dünya bazarları üzrə yerli məhsula qarşı diskriminasiyalar olması
- Dövlət iqtisadiyyatının xarici kreditlər və investisiyalardan asılı olması
- Ölkənin xarici borclarının yüksək olması
- Beynəlxalq maliyyə qurumlarının dövlətdə baş verən bazar yenidənqurma prosesləri üzrə müdaxilə göstərməsi
- Milli valyuta məzənnəsinin tez-tez ciddi dəyişməsi

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşması zamanı coğrafi və tarixi faktorlar bir çox ölkələrə nisbətən xeyli böyük rol oynayır. Bu səbəbdən də həmin amillərin nəzərə alınması önəmlidir.

- Ölkəmizin mühüm coğrafi məkan üzrə yerləşməsi, həmçinin gözəl təbii iqlim şəraiti olması nəticəsində tarix boyu dünyada aqalığ etmə iddiasında olan ölkələrin təhlükəsinə məruz qalıbdır. Elmi- texniki inqilabın yarandığı hazırki dövrdə təbii xammal və enerji- yanacaq üzrə tələbatın çoxalması ilə əlaqəli olaraq ölkəmizə

sənaye baxımdan inkişaf etmiş iri ölkələrin marağı daha çox artmışdır. Onlar ölkəmizi iqtisadi baxımdan özlərindən asılı hala salmaq məqsədilə bütün vasitələrdən istifadə etmək üçün çalışırlar. Bu ölkələr adətən ABŞ və Qərbi Avropanın ölkələridir. Onlar BVF-in və Dünya Bankının vasitəsilə kömək pərdəsinin altında ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqda olan baza sənaye sahələrinin inkişafı üçün mane olurlar. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istehsal strukturunun nə cür formalaşması önəmli amillərdən biridir. Bu məvhum ən çox yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərə aiddir. Bu ölkələr istehsal strukturunu inkişaf etdirmək, deformasiyaya uğrama meylinin qarşısını alma, xalq təsərrüfatı proporsiyaların optimallaşdırmaqla dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində nailiyyət əldə edə bilirlər. Məsələn, ABŞ-ın avtomobil sənayesi, Yaponiyanın elektronika sənayesini, Almaniyanın ağır maşınqayırma sənayesini, Skandinaviya dövlətlərinin kənd təsərrüfatının seçmiş və həmin sahənin rəqabət qabiliyyətin yüksəltmiş, həmin sahələrdən əldə olunan gəlir hesabına başqa sahələrdə istehsal strukturunu milli mənafeyə müvafiq qurmuşlar. Ölkəmiz üçün bu cür sənaye sektoru neft-maşınqayırma sənayesi seçilən və həmin strategiya xeyli böyük uğurla gerçəkləşdirilir.

- Azərbaycanın iqtisadi təhlükə yaradan məsələlərdən biri elmi- texnik potensialın dağılmasıdır. Bu investisiya, həmçinin innovasiya aktivliyinin aşağıya düşməsi ilə əlaqədardır. Xalq təsərrüfatının strateji sahələri üzrə iri həcmdə kapital qoymamamaqla bu məsələni həll etmək imkan xaricindədi. Ancaq ölkəmizin dünya miqyasında analoqu olmayan təbii ehtiyatlara sahib olması buna imkan yarada bilər. Bu da ölkədə siyasi, həmçinin iqtisadi sabitliyin təmin olunması və bu şəraitdə təbii amillərdən necə istifadə olunmasından asılıdır.

Nəzərə almaq gərəkdir ki, təbii ehtiyatlar sonsuz deyildir, ondan intensiv istifadə etməklə vəziyyətdən çıxmaq üçün çalışmanın mənfi tərəfinin mövcudluğu da şəksizdir. Bu səbəbdən də təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasına nəzarətin güclənməsi, həmçinin tənzimlənməsi zəruridir.

- Ərzaq və istehlak məhsullarının idxal asılılığın güclənməsi şübhə yoxdur ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənəə törədən məsələlərdəndir. Bu da milli iqtisadiyyatın sağlam əsasların üzərində formalaşması və inkişaf etməsinə, milli sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasına, vətəndaşların yaşayış səviyyəsinə mənfi təsir edən amildir və sosial məsələlərin həllinin ləngiməsidir. Dünya təcrübəsinin özü sübut edibdir ki, daxili istehlak 20-25 faizdən çoxu idxaldan asılı olduğu zaman dövlətin müstəqilliyinə təhlükə yarana bilər. Hal-hazırda Azərbaycan öz əhalisin ərzaq və başqa istehlak məhsulları ilə təmin etmək üçün qadir olsa da, ərzaq və başqa istehlak mallarının xarici ölkələrdən həddindən artıq gətirilməyi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində neqativ hal olaraq qiymətləndirilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkəmizin qida məhsulları istehsalat sahəsinin təkmilləşdirilməsi üçün gerçəkləşdirdiyi tədbirlər çox təqdirə layiq olmaqdadır.

- Ölkəmizin milli iqtisadiyyatına təhlükə törədən göstəricilərin biri Azərbaycan kapitalının xarici dövlətlərə axması, dövlətin valyuta resurslarının kənara daşınmasıdır. Bunun qarşısını almaq üçün hər şeydən öncə onun səbəblərini araşdırmaq və həmçinin buna müvafiq olaraq onun qabağının alınması məqsədilə lazımlı tədbirlər görülməlidir.

Ölkəmizdən xarici kapital axınının səbəbləri fərqlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü iqtisadi, həmçinin siyasi sabitliyin kövrək olma risk amilini gücləndirməkdədir. Həmçinin gizli iqtisadiyyatda xüsusi çəkinin normadan çox olması, kapital ixracı barədə qanundakı boşluq, bu sahə üzrə nəzarətin qənaətbəxş olmamasına səbəbiyyət verir. Dünya təcrübəsi sübut etməkdədir ki, ÜDM üzrə vergilərin payı 55 faizi keçdikdə iqtisadi təhlükə əmələ gəlir. Hal-hazırda ölkəmizdə bu sahədə belə problemlər var, bunun olması təbii haldır. Azərbaycan gənc ölkədir və aparılan islahatlar gerçəkləşdirildikcə bu məsələ öz həllini tapacaqdır.

Ölkəmizdə iqtisadiyyat üzrə dövlətin rolu, keçən əsrdə 80-ci illərin sonundan etibarən demək olar ki, sıfıra bərabər idi, bu, kənardan düşünülmən, qurma idi. Bu cür hesab olunurdu ki, bazar bütün hər şeyi yerinə qoyacaqdır və dövlət iqtisadiyyatdan getməlidir. Təkcə 90-cı illərin ortaları, ölkə başçısı Heydər Əliyevin iqtisadiyyat sahəsinin islahatlaşdırılma prosesi zamanı məlum oldu ki, dəyişməz iqtisadi

islahatlar, xüsusən də texnoloji inkişaf əhəmiyyətli maliyyə institutları, güclü hökumət olmadan mümkün deyil. 90-cı illərin sonu dünya maliyyə institutları, xüsusən Dünya Bankı belə bu qərara gəlmişdir. Həmin bank dünya üzrə özünü layihələri üçün durumun fəlakətliyini nəzərə almaqla ölkənin iqtisadiyyatda rolunun çoxalması haqda siqnal verdi. Aydındır ki, daxili ehtiyatların çatışmadığı zaman iqtisadiyyatda xarici investisiyaların cəlb olunması üzrə dövlətin siyasəti investisiya qoyuluşu məsələsinin aradan götürülməsində önəmli əhəmiyyət daşıyır və işgüzar aktivliyin canlanması üzrə makro, həmçinin mikroiqtisadi tədbirlər aspektində nəzərdən keçirilməkdədir. Məlumdur ki, iri ölkələr daha artıq investisiyalar cəlb edə bilər. Kapital yerləşdirilməsində bazarın ölçüsü və artması iki önəmli amil olaraq nəzərdən keçirilir. Ancaq xarici dövlətlərin təcrübəsindən məlum olur ki, səmərəli investisiya şəraiti, institusional əsas, əmək və infrastruktur keyfiyyəti, siyasi sabitliklə konkret stimullaşdırıcı iqtisadi artma siyasəti adlı rəqabət üstünlüklərinə sahib olan bütün dövlətlər investisiyalar cəlb olunması üzrə rəqabət edə bilər. Bunlarla birgə, bizcə, hazırki dövrdə cəlb edilən xarici investisiyaların rolun qəbul edən zaman onların mənfi nəticələrini isə nəzərə alma və daxili yığım mənbələri üzrə xeyli diqqət yetirmək gərəkdir və həmin məsələdə birmənalı qiymət sayıla bilməz. 1998-ci ilin böhranından dərhal sonra Harvard daxilində biznes məktəbi professoru, Dünya İqtisadi Forumda (DİF) Qlobal Rəqabət qabiliyyətlik İndeksinin (Global Competiveness Index) hesablanma metodologiyasının əsasını qoyan Maykl Porter xəbərdarlıq etmişdir ki, xarici investisiya heç də avtomatik şəkildə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin təmin olunması məsələlərinin hamısını həll etmir və xarici mənbələr ilə müqayisədə milli mənbələrin belə prioritetini vurğulayırdı. Xarici kapitalda iri axınlar, əgər həmin axınlar müəyyən olunmuş valyuta kursunun saxlanması yoluyla stimullaşdırılırsa, bu halda ciddi problemləri doğura bilər. Xarici borcların, xüsusən də qısamüddətli kreditlərdə artması makroiqtisadi sabitlik probleminin həll edilməsini çətinləşdirir, inflyasiya təzyiqi və ixracın rəqabətqabiliyyətinin aşağıya düşməsinə gücləndirə bilər. Qısamüddətli likvid aktivlərin böyük yığımları maliyyə ehtiyatlarının qəfil axın riskini yaradır. Bunun nəticələrini bütöv həcmdə 2008-ci ilin böhranından

zərərçəkmiş ölkələr hiss ediblər ki, bu halda investorların kütləvi şəkildə “qaçış”ı iqtisadiyyat sahəsində mənfi proseslərin güclənməsi üçün səbəb olmuş və bunların nəticəsi fond bazarların çökməsi olubdur.

Nəticədə, böhrandan sonrakı dövr ərzində Azərbaycanın iqtisadiyyatında daxili investorlara xeyli çox diqqət ayırmaq gərəkdir. İqtisadi artımda hərəkətverici qüvvə kimi xarici investisiyalardan istifadə üçün əsaslanmış alternativ strategiyaya - özünün imkanlarına, xüsusən də iqtisadi modernləşdirilmədə başlanğıc mərhələlərə əsaslanmaqdır. Daxili bazarda öz problemlərin həll etmə qabiliyyəti qlobal iqtisadi sarsıntılar dövrü üzrə rəqabət mövqelərinin saxlanmasının yaxşıca təminatıdır. Bunlara əsaslanaraq, bizcə, hal-hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin inkişaf etdirilməsi vəzifələrindən biri milli rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsi, həmçinin bunun əsas tərkib hissəsi olaraq, dövlətdə dünya standartlarına cavab verə bilən infrastrukturunun yaradılmasının təmin olunmasıdır.

- Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə xeyli böyük təhlükə cəmiyyətdə insanların təbəqələşməsidir. Dünyada elə bir dövlət yoxdu ki, orada vətəndaşların yaxşı və varlı təbəqələri olmasın. Qərb ölkələrində “əgər insanların 70- faizi yaxşı, 30 faizi pis yaşayırsa” belə çıxır ki, dövlət yaxşı yaşayır aforizmi var. Azərbaycan Respublikasında isə bu sahədəki vəziyyət ürəkaçan deyildir, ona görə ki, əhalinin böyük hissəsinin gəliri minimum yaşayış səviyyələrindən aşağıdır. Dünya təcrübəsində həmin göstərici 10 faiz ən çox gəlirə malik olan əhaliylə 10 faiz gəlirləri az olan əhalinin arasında nisbətlə ölçülməkdədir (1:10).

- Xarici borcun artma təhlükəsi isə hər bir ölkənin qarşısında dayanan proliet məsələlərdən biridir. Odur ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının formalaşması və eyni zamanda vətəndaşların çoxalan tələbatının tam və dolğun ödənilməsi üçün idxal və ixrac əməliyyatı müstəsna rola sahibdir. İxrac əməliyyatların idxal əməliyyatlarından çoxlu olması dövlət iqtisadiyyatının yüksələn dinamika ilə inkişafına şərait yaratmaqdadır, yox əgər idxal əməliyyatı ixrac əməliyyatlarını üstələsə, bu ölkənin ərazisində bir sıra gərginliyin olması üçün səbəb olacaq və belə olan zaman idxalçı dövlət ixracatçıdan asılı hala düşəcəkdir. Bu da sonradan ölkənin ərazisində bir sıra çətinliklərin və həmçinin xarici borcun artma təhlükəsinə gətirib

çıxaracaq. Bunun qarşısını almaq məqsədilə idxal və ixrac əməliyyatlarının arasındakı nisbətlər doğru aparılmalı, ölkənin ərazisində olan bütün təbii və qeyri-təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməlidir. Misal üçün, ABŞ dünya üzrə yeganə ölkədir ki, o dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrə girməsə də öz əhalisinin tələbatın lazımı qədər ödəyə bilər. Bu ABŞ-da təbii şəraitin səmərəliliyi və təbii sərvətlərinin çoxluğu, rəngarəngliyi ilə əlaqədar olmaqdadır. Ancaq buna baxmayaraq ABŞ iqtisadiyyatının sürətli inkişafın 40 %-dən artığı xarici iqtisadi əlaqələrdən əldə olunan gəlirlə əlaqəlidir.

- Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının formalaşmasına və inkişafına, iqtisad təhlükəsizliyin təmin edilməsinə təhlükə yaradan amillərin biri isə iqtisadiyyatın kriminallaşmasıdır. İqtisadiyyat sahəsinin kriminallaşması təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin spesifik üsuludur. Bunun xarakterik xüsusiyyətləri az qrup insanın qeyri-qanuni, cinayət üsulu ilə xeyli sərvət mənimsəməsidir. Bu əsasən öz ifadəsin korrupsiyanın geniş miqyas alması zamanı tapır. Korrupsiya dünya ölkələrinin bir çoxunda olsa belə inzibati-amirlik sistemi üzərindən bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə daha geniş yayılmışdır.

Azərbaycan yeni müstəqil ölkə olduğu üçün onun təcrübəsi və imkanları məhduddur. Ancaq müstəqil inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübələrini öyrənərək Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin zəruriliyini, onun mahiyyəti və məqsədini müəyyənləşdirmək olar. Misal üçün, ABŞ-ın iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin məqsədi onun dünya üzrə hegemonluğunu saxlamaqdır. Sovet imperiyası daxilində iqtisadi təhlükəsizliyin məqsədi də inzibati-amirlik sistemi və sosialist müstəmləkəçilik sistemin qoruyub saxlamaq, həmçinin sosialist inqilabını ixrac etmə yolu ilə dünya üzrə ağalığı təmin etmək olubdur. Bununla bu cür nəticəyə gəlmək olar ki, iri ölkələrin iddialarının heç biri ölkəmizdə yoxdur. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas məqsədi respublikamızın suverenliyini qoruyub saxlama, ərazi bütövlüyün bərpa etmə və bazar iqtisadiyyatı sistemi əsaslarını yaratmaqdır. Ümumiyyətlə, bu Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının başlıca cəhətlərindən biridi və

həmin problemin həll edilməsinin başlıca ağırlıq mərkəzləri xarici iqtisadi təhlükəsizlik sistemi üzərinə düşür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Həyata keçirilən tədqiqat zamanı aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuş və təkliflər irəli sürülmüştür:

Son zamanlar dünyada müxtəlif ölkə və dövlət birlikləri, iqtisadi qruplar, ayrı-ayrı firma və təşkilatların arasında iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri daha çox genişlənməkdədir. Həmin proseslər beynəlxalq əmək bölgüsü, həmçinin beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə, dünyada təsərrüfat sisteminin inkişafı üçün, milli iqtisadiyyatların liberallaşdırılması və regional beynəlxalq qurumlar yaradılması üçün imkan yaradır. Azərbaycanın xarici dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli iqtisadi imkanlar yaradılması daim diqqət mərkəzindədi və xarici-iqtisadi münasibətlərin inkişafın təmin edən başlıca amillərin biri bu sahədə olan normativ hüquq aktların beynəlxalq normalar üzrə uyğunluğunun təmin olunmasıdır.

Həyata keçirilən təhlil bizə bu cür bir qənaətə gəlmək üçün imkan yaratdı ki, indiki dövrdə xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi üçün müəyyən amillər təsir edir ki, bunlara isə aşağıda göstərilənləri aid etmək olar:

- ◆ Böyük və güclü ölkələrin belə özünün əsas problemlərini milli hədudlar üzrə həll etməsin qeyri-mümkün edən elmi-texniki tərəqqinin dərinləşməsi, həmçinin mürəkkəbləşməsi;

- ◆ Beynəlmiləl səviyyə üzrə ictimai istehsalatın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşmanın genişlənməsi ilə dərinləşməsi, beynəlxalq sahədaxilində əmək bölgüsünün' xeyli geniş yayılması, həmçinin coğrafi sərhədlərin genişlənməsi;

- ◆ Beynəlxalq kapitalın artımları, müxtəlif ölkələrin monopoliyalarının daha çox sıx qarşılıqlı əlaqəyə girməsi, beynəlmiləl korporasiya sayı və gücünün çoxalması;

- ◆ Bir sıra iri investisiya proqramları və layihələrinin həyata keçirilməsi üçün ölkənin özünün milli resurslar və maliyyə ehtiyatlarının azlığı.

Bu halda daimi inkişafın xarici iqtisadi münasibətlər vasitəsilə təmin olunması üçün mütləq şəkildə dünya iqtisadiyyatı üzrə son illərdə mövcud olan aşağıda göstərilən amillər nəzərə alınmalıdır:

- ◆ dünya bazarı üzrə rəqabət mübarizəsinin kəskinləşmə prosesi;
- ◆ dönerli valyuta məzənnələrinin qeyri sabit olması;
- ◆ milli iqtisadiyyatlarda tədiyyə balansı tarazlıqlarının pozulması;
- ◆ dövlətlərin xarici borclarının çoxalması.

Hazırda elmin inkişaf etməsi, texniki tərəqqinin olkması, mütərəqqi maşınlar, avadanlıqlar və cihazların artması dövlətlər arasındakı əmək bölgüsü və onların xarici-iqtisadi münasibətlərinin genişlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi bir yandan elmi-texniki inkişafının sürətləndirilməsi amili olaraq çıxış etməkdədir, digər yandan isə elmi-texniki inkişafının sürətləndirilməsi xarici-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində əsas rol oynayır.

Xarici iqtisadi münasibətlərin idarəedilmə mexanizmi və təşkilinin əlverişliliyi əlaqələrin təsnifatından xeyli asılıdır. Eyni zamanda həmin əlaqələr xarici iqtisadi siyasətdə müxtəlif tənzimləyicilərin, yəni ölkənin marağını qoruyan, yeganə, əhəmiyyətli siyasi-iqtisadi və institusional sistemin inkişaf etməsinə yönəldilmiş alətlərin təsiri ilə dəyişir və gerçəkləşdirilir. Dövlət qurulduğu gündən xarici iqtisadi münasibətlərini qurur, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlara üzv olur, integrasiya prosesi iştirakçısına çevrilir. Həmin əlaqələr siyasi, həmçinin iqtisadi mahiyyətə sahibdir.

Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrində tərkib hissəni ticarət əlaqəsi təşkil etməkdədir ki, bu isə idxal və ixrac fəaliyyəti formasında mövcud olmaqdadır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra, onun bütün dövlətlərlə xarici - iqtisadi və ticarət əlaqələri xeyli genişlənməmişdir. İndiki dövrdə ölkəmiz beynəlxalq mürəkkəb sistemin özündən maksimum istifadə etmək üçün səy göstərir, xarici iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı formalarını tətbiq etməkdədir. Xarici iqtisadi əlaqələrdə dövlət tənzimlənməsinin alətlərinin rolu və istifadəsi imkanları öyrənilir və dövrün tələbinə cavab vermək məqsədilə mütəmadi şəkildə təkmilləşdirilir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin daha çox genişlənməsi və bu əsas üzrə dünya təsərrüfat həyatının beynəlmilləşmə prosesi hər şeydən öncə onun forma baxımdan daha da inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, milli iqtisadi sistem bir quruluşdan (həm siyasi, həm də ki, iqtisadi) başqasına keçməsi zamanı idarəetmənin tələblərinin dəyişməsinin nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələrin dəyişməsi ola bilər və analogi şəkildə xarici iqtisadi siyasətin təsirinin nəticəsində daxildə iqtisadi sahələr və regionların fəaliyyəti üzrə, işçi qüvvəsi ilə kapitalın istifadəsi üzrə dəyişikliklər həyata keçirilir.

Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlil edilməsi hal-hazırda mövcud beynəlxalq tərəfdaşlığın çoxlu istiqamətli olmasının göstərir. Ölkəmizdə ikitərəfli, həmçinin çoxtərəfli xarici ticarət iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, milli iqtisadiyyat özünün global iqtisadi məkan üzrə integrasiyanın nəticəsində xarici iqtisadi münasibətlərin quruluşunda baş verən dəyişikliklərə müvafiq olmaqla bazar tərəfdaşlarının tərkibi belə dəyişir. Nəticədə, 1999-cu il dövlətin bazar tərəfdaşları sayca 121-disə, 2020-ci il ölkəmizlə ticarət əlaqəsi olan dövlətlər sayca 190-dan çox

olmaqdadır. Müstəqilliyin ilk illəri MDB dövlətləri ölkəmizin bazar tərəfdaşı idisə, hazırda nisbət AB dövlətlərinin xeyrinə dəyişibdir. Son onilliklərdə, xüsusilə xarici neft şirkətləri Azərbaycanın iqtisadiyyatının neft sahəsinə böyük investisiyalar yatırandan və neft müqavilələrin sonradan gerçəkləşdirilməsindən sonra AI dövlətlərinin ölkəmizin xarici ticarətində rolu çox artmışdır.

Təhlildən məlum olur ki, neft-qaz sahəsinin ixrac edilməsi 2016 və 2019 -cu illər başqa sahələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edibdir. 2019-cu ildə 9 ay üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin özü 23,1 mlrd. ABŞ dolları təşkil edib, neft-qaz sahəsi üzrə 12,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində əmələ gəlmiş profisit, qeyri-neft sahəsi üzrə 5,5 mlrd. ABŞ dollar kəsir bağlamış və nəticə etibarilə xarici ticarət balansı üzrə 6,9 mlrd.dollar (6 faiz azalma) profisit əmələ gəlmişdir. Dövr üzrə neft-qaz sektorunda ixrac həcmi 1,3% azalmaqla 13,7 mlrd. ABŞ dollar olmuşdur (bu adətən dünya bazarları üzrə xam neftin qiymətinin 9 faiz azalması ilə bağlıdır). Xarici ölkələrə 11,6 mlrd. ABŞ dollar neft məhsulları ixrac edilmiş, ixrac edilmiş neft məhsullarının 436 mln. ABŞ dollar neft emal məhsulların, 11,2 mlrd. ABŞ dollar isə xam neftin ixrac edilməsinin payına düşür. 2019-cu ildə 9 ay üzr qeyri-neftin ixracı artım dinamikasını göstərir. Qeyri-neft ixracının özü 16,5 faiz artmaqla 1341 mln. ABŞ dollar olmuşdur. Bunların hamısı ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin inkişafı üzrə dünya ixracının dəyişməz tendensiya və nümunələri və ölkənin əmtəə və xidmətlərinin ixrac edilməsində istifadə edilməmiş imkanlardan xəbər verməkdədir.

Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq iqtisadi, mədəni və s. münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə hüquqi baza xeyli genişdir. Hətta ölkə xarici şirkətlərə bəzi güzəştlərin olunması haqqında bəzi sənədlərlə ikitərəfli müqavilələr belə imzalanıbdir ki, həmin sənədlərin vasitəsilə respublikamızda xarici əməkdaşlıq əlaqələri stimullaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması zamanı milli prioritetlərin müəyyən edilməsi, xüsusilə, qeyri-neft sahəsinin üstün inkişafının təmin olunması müstəsna əhəmiyyətə msahibdir. Təhlildən görünür ki, qloballaşma mühitində formalaşmış milli iqtisadiyyatlar getdikcə asıq iqtisadiyyata çevrilir. Açıq iqtisadiyyat mühitində onların səmərəli

fəaliyyətinin təmin olunması əhəmiyyətli şəkildə onların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi və ölkə üzrə gerçəkləşdirilən xarici iqtisadi siyasət keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəli olur. Nəticədə, milli rəqabət qabiliyyətliliyi yekun nəticədə iqtisadi-sosial, siyasi, daxili, xarici və s. faktorlarla şərtlənə bilər. Bütün bunlar öz-özlüyündə transformasiya mühitində milli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətlilik anlayışının mahiyyəti və meyarlarının göstəricilər sistemi və onun təmin olunmasının ən əsas istiqamətlərinin nəzəri, həmçinin əməli baxımdan yenidən qiymətləndirilməsini tələb etməkdədir.

Azərbaycanda əldə olunmuş siyasi sabitlik mühiti, eyni zamanda son zamanlar islahatların gələcəkdəki irəliləyişi məqsədilə yaradılmış müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi baza, bizcə, artıq hazırda iqtisadiyyatımızın qarşısında rəqabət qabiliyyəti xeyli yüksək olan birinci əlli ölkələr sırasına daxil olma imkanını gündəmə gətirməkdədir. Bu, bizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının inkişaf etdirilməsinin davam işinin gerçək və həmçinin, irimiqyaslı məqsədi olmaqdadır.

Nəticədə, böhrandan sonrakı dövr üzrə Azərbaycanın iqtisadiyyatında daxili investorlar üçün daha artıq diqqət ayırmaq gərəkdir. İqtisadi artım hərəkətverici qüvvə olaraq xarici investisiyalardan istifadə üçün əsaslanmış alternativ strategiyaya - öz imkanları, xüsusən də iqtisadi müasirləşdirilməsinin başlanğıc mərhələləri üzrə əsaslanmaqdı. Daxili bazarda öz məsələlərini həll etmə qabiliyyəti qlobal iqtisadi sarsıntılar zamanı rəqabət mövqelərinin saxlanmasında yaxşı təminatıdı. Bunda əsaslanmaqla, fikrimizcə, hal-hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin inkişaf etdirilməsi vəzifələrindən biri milli rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, həmçinin bunun başlıca tərkib hissəsi olaraq, ölkə üzrə dünya standartlarına cavab verə bilən və xarici iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi üçün töhvə verəcək infrastruktur yaradılmasının təmin olunmasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. s.7, Elektron resurs: https://president.az/files/future_az.pdf.

2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın məlumatları

3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları

4. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları

5. Həsənov Ə. M. (2011) Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti, monoqrafiya, Bakı, Letterpress, 2011.

6. Abbasbəyli A. N.(2007) “Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma”, dərslik, Bakı, 2007.

7. Alıyev İ., Məmmədov Y. (2012)”Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metoloji əsasları. Bakı, ”Avropa” , 2012.

8. Aras O. N., Süleymanov E.(2010) Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Şərq-Qərb, 2010
9. Babayev A.,Vahabov F.(2005) Dövlətçiliyin, milli maraqların və təhlükəsizliyin qarantı, Bakı, Şərq-Qərb, 2015.
- 10.Babayev Ə.P. (2007) Milli iqtisadiyyat və milli iqtisadi model, “Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli” mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, II kitab, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2007.
- 11.Əlirzayev Ə.Q. (2005) İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər, Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı,2005.
12. Həsənov Ə. (2005). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti, Bakı, 2005
13. HüseynA., Əzizov A. (2018) Beynəlxalq iqtisadiyyat -2. Bakı, Turxan NRB, 2018
14. Hacıyev Ş.H. (2006) Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır, “Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli” mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, I kitab, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006.
15. Qafarov Ş.S. (2005) Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005.
16. Məhərrəmov A.M. (2010) “Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri”, iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2010
17. Məmmədov N.M., Bərxudarov M.İ. (2006) İqtisadi təhlükəsizlik.Dərslik, Bakı, ”İqtisad Universiteti”, 2006
18. Kərimli I., Süleymanov N. (2000) Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik, Bakı 2000.
19. Kuşlin V.I. (2005) ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” adlı dərsliyinin rus dilindən tərcüməsi, Moskva, 2005.

20.Şəkərəliyev A.Ş. (2009) “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər”, monoqrafiya, Bakı 2009.

İngilis dilində

1. Linder S.B. (1961) An essay on trade and transformation. N.Y.Wiley.1961
2. Krugman P.R. (1980) Scale economies, product differentiation and the patters of trade. American Economic Rev.,december,1980, p.950-959

Rus dilində

1. Гаджиев Ш.Т. (2000) Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000
2. Гасанов А.К. (2007) Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, “Шерг-Герб”, 2007
3. Гаджиев, Н. Г., & Гумбатова, С. И. (2016). Исследование государственного регулирования в аграрном секторе (зарубежный опыт). *Научный обозреватель*, (5), 6-9.
4. Гаджиев, Н. Г. О., & Гумбатова, С. И. Г. (2016). К истории социально-экономического регулирования в рыночной экономике. *European science*, (6 (16)).
5. Гумбатова, С. И. (2017). Исторический опыт государственного регулирования аграрного хозяйства Великобритании. *Экономика и предпринимательство*, (5-2), 928-935.
6. Гумбатова, С. И. (2016). ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И МИРОВОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ РЫНОК. In *Современная экономика и управление: подходы, концепции, модели* (pp. 26-28).
- 7.
8. Исмаилова Л.Г. (2015) Азербайджан и всемирная торговая организация: перспективы сотрудничества, Баку, 2015
9. Кулиев Т.А. (1999) Регулируемая рыночная экономика. Баку,1999

10. Мокрова Г.Г. (2004) Международная торговля, экономическая безопасность и таможенные преступления. Учебно-практическое пособие. М. ЮРКНИГА, 2004
11. Рябчинский Т. (2006) Начальный запас факторов и относительные цены товаров. М. Вехи экономической мысли, 2006.
12. Смит А. (1962) Исследования о природе и причинах богатства народов. М.: Соцэкгиз, 1962.
13. Стиглиц Дж. (2001) Неудачи корпоративного управления при переходе к рынку. Экономическая наука современной России № 4, 2001.
14. Темнышова Е.П. Международный менеджмент. Учебник. Изд-во: Юрайт, 2013
15. Фенин К. В. (2018) Эволюция классических и неоклассических теорий территориального разделения труда и международной торговли // Изв. Саратов. ун-та. вып. 3. 2018.
16. Хекшер Э. Ф. (2006) Влияние внешней торговли на распределение дохода. М. Вехи экономической мысли, 2006.

İnternet resursları

1. <http://www.azerbaijan-news.az/view-181002/oten-ilin-iqtisadi-ugurlari-azerbaycanin-xarici-ticaret-elaqelerini-daha-da-genislendirmisdir>
2. <https://apa.az/az/sahibkarliq-fealiyyeti/azerbaycanin-xarici-ticaret-dovriyyesinin-hecmi-yanvar-mayda-68-artib-54262>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafının ümumi amilləri.....	13
Cədvəl 2: Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı prosesinə təsir edən dolayı amillər....	14
Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı, milyon ABŞ dolları.....	26
Cədvəl 4: Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən), min ABŞ dolları.....	28

Şəkillərin siyahısı

Sxem 1: Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin təhlil.....	70
--	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, mln. ABŞ dol.....	24
Qrafik 2. Xarici ticarət dövriyyəsində idxal və ixracın payı,%	24
Qrafik 3. 2019-cu ildə ixracda üstünlük payı olan ölkələr,%-lə	26

Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı, milyon ABŞ dolları

	RI,2016	RII,2016	RIII,2016	RIV,2016	RI,2017	RII,2017	RIII,2017	RIV,2017	RI,2018	RII,2018	RIII,2018	RIV,2018	RI,2019	RII,2019	RIII,2019
Cari Hesab	-392	-409	-312	-251	381	405	277	622	1 556	1 967	1 565	963	1 603	1 459	941
Xarici ticarət balansı	622	1 312	981	1 291	1 890	1 589	923	1 713	2 414	2 605	2 316	2 506	2 486	2 402	2 009
Malların ixracı	2 552	3 709	3 274	3 675	3 556	3 555	3 681	4 360	4 580	5 338	5 311	5 565	4 747	5 187	5 086
Neft-qaz sektoru	2 323	3 393	3 035	3 299	3 302	3 096	3 364	3 917	4 242	4 862	4 974	5 098	4 351	4 638	4 690
Digər sektorlar	229	316	239	376	254	459	317	443	338	476	337	467	396	549	396
Malların idxalı	-1 930	-2 397	-2 293	-2 384	-1 666	-1 966	-2 758	-2 647	-2 166	-2 733	-2 995	-3 059	-2 261	-2 785	-3 077
Neft-qaz sektoru	-771	-476	-573	-509	-274	-260	-442	-366	-339	-343	-484	-580	-360	-472	-492
Digər sektorlar	-1 159	-1 921	-1 720	-1 875	-1 392	-1 706	-2 316	-2 281	-1 827	-2 390	-2 511	-2 479	-1 901	-2 313	-2 585
Xidmətlər balansı	-699	-1 057	-515	-884	-1 037	-982	-564	-796	-497	-457	-355	-753	-500	-744	-597
Neft-qaz sektoru	-645	-727	-586	-783	-917	-928	-614	-643	-482	-494	-282	-454	-378	-515	-435
Digər sektorlar	-54	-330	71	-101	-120	-54	50	-153	-15	37	-73	-299	-122	-229	-162
<i>Cəmi xidmətlərdən</i>															
Nəqliyyat	65	67	51	-7	17	-42	-21	-31	-31	-26	-133	-107	19	-133	-93
Tikinti	-723	-798	-647	-777	-739	-716	-522	-440	-396	-333	-303	-245	-214	-276	-247
İlkin gəlirlər	-358	-645	-795	-674	-587	-380	-294	-499	-528	-378	-583	-970	-516	-334	-597
Neft-qaz sektoru	-385	-686	-870	-645	-595	-445	-286	-521	-582	-585	-629	-1 053	-645	-471	-730
Digər sektorlar	27	41	75	-29	8	65	-8	22	54	207	46	83	129	137	133
- Daxilolmalar	209	239	297	176	170	197	485	433	461	407	401	362	330	385	266
- Ödənişlər	-567	-884	-1 092	-850	-757	-577	-779	-932	-989	-785	-984	-1 332	-846	-720	3 993
Təkrar gəlirlər	43	-19	17	16	115	178	212	204	167	197	187	180	133	135	126
Fiziki şəxslərin pul baratları	46	-5	24	10	125	168	184	200	159	199	184	176	126	125	131
- Daxilolmalar	179	110	143	132	202	254	269	295	242	286	275	276	215	228	250
- Ödənişlər	-133	-115	-119	-122	-77	-86	-85	-95	-83	-87	-91	-100	-89	-103	-119
Kapital hesabı	-40	0	0	0	0	0	100	0	0	1	1		-2	0	-2
Maliyyə hesabı	2 036	145	-207	787	-308	-90	119	480	463	1 327	674	727	215	-274	399

<i>Xalis maliyyə aktivləri</i>	3 098	975	500	2 672	2 346	995	1 114	964	986	1 714	645	1 441	1 255	-671	6
o cümlədən:															
- xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiya	810	680	597	487	531	504	576	953	562	758	242	199	817	427	421
- portfel və digər investisiyalar	2 288	295	-97	2 185	1 815	491	538	11	424	956	403	1 242	438	-1 098	-415
<i>Xalis maliyyə öhdəlikləri</i>	1 062	830	707	1 885	2 654	1 085	995	484	523	387	-29	714	1 040	-397	-393
o cümlədən:															
- Azərbaycanla cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar	1 632	2 061	1 737	1 894	1 623	1 501	1 376	1 214	1 018	1 035	880	1 176	809	915	946
Cəlb olunmuş investisiya repatriasiyası	-768	-779	-541	-736	-683	-757	-663	-745	-889	-824	-687	-756	-741	-655	-970
- Neft bonusu						1	0	0	450	0	0	0	451	0	0
- Portfel və digər investisiyalar	198	-452	-489	727	1 714	340	282	15	-56	176	-222	294	521	-657	-369
Balanslaşdırıcı mədələr	1 197	572	167	1 689	-225	472	513	-373	203	482	354	-393	633	-117	-8
Ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi	-1 271	18	62	651	464	967	771	-231	1 296	1 123	1 246	-157	2 019	1 616	532
Balans	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4: Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən), min ABŞ dolları

İl, rüb	İxrac (FOB)						İdxal (FOB)						Ticarət balansı		
	Cəmi	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	o cümlədən				Cəmi	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	o cümlədən				Cəmi	o cümlədən	
			Uzaq xarici dövlətlərə	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	MDB dövlət lərinə	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə			Uzaq xarici dövlətlərdən	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə	MDB dövlət lərindən	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyişmə, %-lə		Uzaq xarici dövlətlər üzrə	MDB dövlətləri üzrə
1995	612 343	89,8	339 297	93,6	273 046	85,6	985 432	115,8	755 527	185,6	229 905	51,8	-373 089	-416 230	43 141
1996	643 669	105,1	343 717	101,3	299 952	109,9	1 337 583	135,7	1 012 005	133,9	325 578	141,6	-693 914	-668 288	-25 626
1997	808 257	125,6	427 920	124,5	380 337	126,8	1 375 164	102,8	977 641	96,6	397 523	122,1	-566 907	-549 721	-17 186
1998	677 751	83,9	434 332	101,5	243 419	64,0	1 723 903	125,4	1 266 389	129,5	457 514	115,1	-1 046 152	-832 057	-214 095
1999	1 025 231	151,3	803 837	185,1	221 394	91,0	1 433 392	83,1	1 050 311	82,9	383 081	83,7	-408 161	-246 474	-161 687
2000	1 858 335	181,3	1 594 131	198,3	264 204	119,3	1 539 005	107,4	1 163 552	110,8	375 453	98,0	319 330	430 579	-111 249
2001	2 078 931	111,9	1 855 148	116,4	223 783	84,7	1 465 064	95,2	1 022 194	87,9	442 870	118,0	613 867	832 954	-219 087
2002	2 304 893	110,9	2 061 150	111,1	243 743	108,9	1 823 341	124,5	1 149 250	112,4	674 091	152,2	481 552	911 900	-430 348
2003	2 624 513	113,9	2 290 613	111,1	333 900	137,0	2 722 704	149,3	1 855 710	161,5	866 994	128,6	-98 191	434 903	-533 094
2004	3 742 982	142,6	3 128 727	136,6	614 183	183,9	3 581 685	131,5	2 390 433	128,8	1 191 252	137,4	161 297	738 294	-577 069
2005	7 648 962	204,4	6 737 131	215,3	911 831	148,5	4 349 857	121,4	2 967 262	124,1	1 382 595	116,1	3 299 105	3 769 869	-470 764
2006	13 014 633	170,1	12 067 616	179,1	947 017	103,9	5 269 338	121,1	3 504 432	118,1	1 764 906	127,7	7 745 295	8 563 184	-817 889
2007	21 269 317	163,4	20 087 289	166,5	1 182 028	124,8	6 045 019	114,7	4 287 396	122,3	1 757 623	99,6	15 224 298	15 799 893	-575 595
2012	32 634 038	94,6	31 019 406	98,7	1 614 632	52,5	10 417 471	102,5	7 838 856	102,3	2 578 615	103,1	22 216 567	23 180 550	-963 983
2013	31 702 945	97,1	30 053 947	96,9	1 648 998	102,1	10 320 593	99,1	7 702 277	98,3	2 618 316	101,5	21 382 352	22 351 670	-969 318
2014	28 259 629	89,1	27 321 965	90,9	937 664	56,9	9 332 001	90,4	7 154 344	92,9	2 177 657	83,2	18 927 628	20 167 621	-1 239 993
2015	15 586 052	55,2	15 012 423	54,9	573 629	61,2	9 773 629	104,7	7 645 888	106,9	2 127 741	97,7	5 812 423	7 366 535	-1 554 112
2016	13 210 511	84,8	12 537 126	83,5	673 385	117,4	9 004 176	92,1	6 649 095	87,0	2 355 081	110,7	4 206 335	5 888 031	-1 681 696
2017	15 152 059	114,7	14 089 782	112,4	1 062 277	157,8	9 037 316	100,4	6 577 309	98,9	2 460 007	104,5	6 114 743	7 512 472	-1 397 730
2018	20 793 769	137,2	19 660 046	139,5	1 133 723	106,7	10 952 441	121,2	8 146 109	123,9	2 806 332	114,1	9 841 328	11 513 937	-1 672 609
2019	15 019 934	98,6	14 165 041	97,6	854 893	118,4	8 123 252	102,9	5 841 646	98,8	2 281 605	115,0	6 896 683	8 323 395	-1 426 712

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Sxem 1: Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin təhlili

Sxem 1: Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin təhlili

- bütün ölkələri (Ermənistandan başqa) ilə azad ticarət rejimi yaradılmış, sərbəst sərmayə üçün hüquqi baza tərtib olunmuşdur
- Azərbaycan barədə müvafiq məlumatlar mütəmadi olaraq “MDB iştirakçı dövlətlərinin işgüzar mühiti, investorlara verilən imtiyazlar, azad iqtisadi zonalar, sənaye və elmi-texniki parklar haqqında İcmal”a daxil edilir.
- MDB-nin 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün İqtisadi İnkişaf Strategiyasının layihəsinin hazırlanmasında iştirak edilir

GUAM

- 10 oktyabr 1997-ci il tarixində Avropa Şurasının Sammiti çərçivəsində təsis edilmiş regional təşkilata Azərbaycan 2007, 2012, 2016-cı illərdə GUAM-a sədrlik, 2011-2012-ci illərdə nəqliyyat üzrə, 2011-2012, 2015-2016-cı illərdə informasiya texnologiyaları üzrə, 2013-2014-cü illərdə mədəniyyət və turizm üzrə, 2011-2018-ci illərdə energetika üzrə işçi qruplarına koordinatorluq etmişdir.
- 2018-ci ildə GUAM-ın Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Sazişin razılığa gələn tərəflərinin fəaliyyətini əlaqələndirilməsi üzrə işlər davam etdirilir.

QDİƏT

- 25 iyun 1992-ci ildə İstanbul Bəyannaməsinin imzalanması ilə yaranmış Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı 1 may 1999-cu ildə təşkilat statusunu almışdır.
- Azərbaycan Respublikası QDİƏT çərçivəsində 11-dən çox müxtəlif rəsmi sənədlərin hazırlanmasında və qəbul olunmasında, 2005-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikası enerji üzrə işçi qrupun fəaliyyətini koordinasiya etmişdir. Azərbaycan həmçinin, Qara Dəniz regionunun inkişaf etdirilməsi və regionda əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi məqsədilə tərtib olunan Qara Dəniz dairəvi avtomagistral yolunun tikintisi layihəsində iştirak edir.

İƏT

- 1969-cu il sentyabr ayında yaradılmış İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı tərəfindən Azərbaycana İqtisadi Yardım haqqında bir neçə Qətnamə qəbul edilmişdir.

İƏT

- 1964-cü ildə əsası qoyulan və 1985-ci ildən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir və Azərbaycan İƏT daxilində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proseslərində fəal iştirak edir. Belə ki, üzv dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və regiondaxili ticarətin artırılması məqsədilə Azərbaycan tərəfindən 10 müxtəlif saziş, o cümlədən "İƏT üzv dövlətləri arasında Ticarət Əməkdaşlığına dair Çərçivə Saziş"-i, "İƏT regionunda Tranzit Nəqliyyatı haqqında Saziş", "İƏT regionunda investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında Saziş" imzalanmışdır.

TDƏŞ

- 2011-ci ildə yaradılmış Türkdilli Dövlətlərin Biznes Şurası türkdilli ölkələr arasında investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi sahədə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, nəqliyyat dəhlizlərinin daha da inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın gücləndirilməsi sahələrində əməkdaşlığa istiqamətlənib.
- Hazırda TDƏŞ-in üzv dövlətləri arasında sahibkarlığın inkişafı, investisiya sahəsində təcrübə mübadiləsi və investisiya statistikasına üzrə Anlaşma Memorandumlarının imzalanması üçün danışıqlar aparılır. Artıq “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının üzv dövlətləri arasında investisiya statistikasına sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”, “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının üzv dövlətləri arasında investisiya mühiti üzrə təcrübə mübadiləsi imkanlarının tədqiq edilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu” və “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının üzv dövlətlərinin kiçik və orta ölçülü müəssisələr üzrə hökumət orqanları arasında Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır.

NATO

- Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı 1949-cu ildə təsis edilmişdir və 1992-ci ilin mart ayından Azərbaycan 37 ölkə ilə yanaşı Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasına daxil olmuşdur.
- Sülh naminə Tərəfdaşlıq mexanizmi NATO ilə Azərbaycan arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və hərbi sistemlərin uyğunlaşdırılması üçün münbit şərait yaratmış və Azərbaycan Çərçivə sənədini imzalamış. Azərbaycanın NATO yanında diplomatik Nümayəndəliyinin təsis edilməsi barədə Sərəncam imzalanmışdır.
- NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planıdır (FTƏP). FTƏP sənədi 2005-ci ildən başlayaraq 5 dövrü əhatə edir və 2017-2019-cu illər beşinci dövrü əhatə edən FTƏP sənədi siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi, müdafiə, ictimai, ətraf mühit, hüquqi və inzibati sahələrdə həm uzunmüddətli məqsədlərə uyğun istiqamətləri, həm də ortamüddətli və qısamüddətli məqsədlərə uyğun yeni fəaliyyətləri nəzərdə

tutulur.

ŞƏT

- 2001-ci il iyunun 15-də yaradılmış Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında Azərbaycana dialoq üzrə tərəfdaş statusu verilmişdir.
- Hazırda ŞƏT-in Bank Birliyi ilə əməkdaşlığın qurulması üzrə işlər görülməkdədir. Bu məqsədlə ŞƏT məkanında aparıcı iqtisadi qurumlar ilə əməkdaşlıq, investisiya layihələrin maliyyələşdirilməsi, təcrübə mübadiləsi, kadr hazırlığı və digər istiqamətlər

müəyyənləşdirilib.

OECD

Mənbə: Məlumatlar Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin saytından götürülmüş və müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir